

Nokia

Keskustan osayleiskaava-alueen teollisuusarkeologinen muinaisjäännösinventointi 2012.

Kirsi Luoto

Timo Jussila

Kustantaja: Nokian kaupunki

Sisältö:

Perustiedot	2
Tausta	2
Termit.....	3
Johdanto	4
Arkistotyöskentelymetodeista	4
Inventointialue	4
Nokian keskustan teollisuushistoriasta	5
Inventoinnissa tarkastetut aluekokonaisuudet	5
Nokian teollistumisen vaiheita kartoissa:	5
A. Nokia tehdassaari	7
Historia	7
1. vaihe.....	7
2. vaihe.....	8
3. vaihe.....	8
Tehdassaaren maankäytön kehitys	8
Inventointi 2012:	13
B. Hiomo, voimalaitos ja kanava rakenteineen	13
C. Nokian kumitehtaan alue.....	14
D. Souranderintien ja Rounionkadun alue	16
Kartat ja havainnot	20
Tehdassaaren alue 1883-1886.....	20
Tehdassaaren ymp. 1918.....	24
Yhteenveto	27
Valokuvia	29
Lähteet	35

Kansikuva: Tehdassaaren kanavaa länteen

Perustiedot

- Alue:* Nokian keskustan yleiskaavan muutosalue. Inventointi keskittyi pääosin tehdassaaren alueelle ja sen läheisyyteen, saaren pohjois-koillispuolelle, Nokianvirran pohjoispuolella.
- Tarkoitus:* teollisuushistoriallinen selvitys ja teollisuushistoriallisten muinaisjäännösten olemassaolon arviointi ja paikannus.
- Työaika:* Kenttätyöaika: maastotyö 26.4.2010.
- Kustantaja:* Nokian kaupunki
- Tekijät:* Mikroliitti Oy, **Kirsi Luoto**, raportin taitto ja kartat, sekä luku ”Tausta” ja ”Kartat ja havainnot” *T.Jussila*. Maastotarkastuksessa mukana em. lisäksi *Timo Sepänmaa, Antti Bilund ja Mikko Helminen*.
- Aiemmat tutkimukset:* Rostedt T 2010, Nokian keskustan osayleiskaava-alueen muinaisjäännösinventointi.

Tausta

Luvun kirjoittanut T.Jussila

Mikroliitti Oy suoritti syksyllä 2010 Nokian keskustan osayleiskaava-alueen muinaisjäännösinventoinnin. Lausunnossaan 12.12.2011 Pirkanmaan maakuntamuseo toteaa että kyseisessä muinaisjäännösinventoinnissa ei ole otettu huomioon alueen teollisuushistoriallista kulttuuripe-

rintöä, eikä *teollisuushistoriallisia kohteita* oltu otettu riittävästi huomioon. Maakuntamuseo pyysi täydentämään inventointia siten että siinä arvioidaan teollisuushistoriallisesti keskeisten alueiden *arkeologinen potentiaali*. Lisäksi tulisi esittää *potentiaaliset arkeologiset intressialueet*. Tässä selvityksessä on pyritty täyttämään em. maakuntamuseon vaatimukset.

Termit

Täydennysselvitystyön aluksi, sen tekijä Kirsi Luoto pyrki selvittämään Pirkanmaan maakuntamuseosta ja Museovirastosta mitä tarkoitetaan *potentiaalisella arkeologisella intressialueella*. Luodolta saamani suullisen selostuksen perusteella ja käydyn keskustelun jälkeen tulini johtopäätökseen, että em. termillä tarkoitetaan maastonkohtia joissa eri lähteistä saatujen tietojen ja niistä saadun käsityksen mukaan saattaa (enemmän tai vähemmän periaatteessa) olla maan pinnalle näkymättömiä muinaisjäännöksiä mutta joita ei syystä tai toisesta voida inventoinnissa konkreettisesti todentaa. Kiteytettynä kyseessä on aiemmin joissain tapauksissa käytetty termi ”*mahdollinen muinaisjäännös*”. Nykyisen käsityksen mukaan kiinteä, muinaismuistolain nojalla suojeltava muinaisjäännös ei voi olla ”mahdollinen”, se joko on tai sitten ei ole.

Museoviraston historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset -oppaan (Niukkanen 2009) mukaan muinaisjäännöksen (ehdottomat) kriteerit ovat:

- ikä ei ole ratkaiseva mutta kohteen tietopotentialilla ja käytettävillä tutkimusmenetelmillä on ratkaiseva merkitys.
- On oltava sellaisia jälkiä ihmisen toiminnasta, joita arkeologisin menetelmin tutkivalta voidaan saada relevanttia tietoa ihmisen historiasta sekä hänen elinympäristönsä kehityksestä.
- Kiinteä muinaisjäännös on konkreettinen maastokohde, jonka täsmällinen maantieteellinen sijainti on osoitettavissa.
- Kiinteään muinaisjäännökseen liittyy olennaisena ominaisuutena se, että siihen sisältyy tietoa, joka on saavutettavissa arkeologisilla tutkimusmenetelmillä.
- Jos muinaisjäännös on edelleen käytössä, niin tällöin suojelluksi - eli varsinaiseksi muinaisjäännökseksi – katsotaan kohteeseen liittyvät vanhat kulttuurikerrokset ja hylätyt rakenteet.

Teollisuushistoriallisista kohteista em. opas mainitsee:

- 1700-luvun loppupuolelta 1900-luvun alkupuolelle ajoittuvien teollisuuslaitosten kohdalla muinaismuistolain rauhoittamiseksi voidaan katsoa tuotantoprosessiin olennaisesti liittyvien rakennusten, laitteiden ja rakenteiden jäännökset sekä prosessissa syntyneet merkittävät muodostelmat.

Kuten aina arkeologiassa em. ohjeet voivat joskus käytännön tilanteessa olla tulkinnan varaisia. Ylipäättään arkeologia on tulkintaa, se perustuu suureksi osaksi havainnoitsijan subjektiiviseen tulkintaan. Em. oppaan tekijältä v. 2009 saadun suullisen ohjeen mukaan inventoija voi ja saa tulkita opasta oman harkintansa mukaisesti, järkeä käyttäen. Rajatapauksissa sen onko jokin jäännös suojeltava muinaisjäännöksenä, ratkaisee tietenkin museoviranomainen. Muihin suojelutapoihin (kuin muinaismuistolain nojalla muinaisjäännöksenä suojelu) ei arkeologi voi ottaa kantaa. Se on muiden alojen asiantuntijoiden, sekä kaavoittajan tai viranomaisten päätettävä.

Termin määritelmä: *Potentiaalinen arkeologinen intressialue* on siis maastonkohta tai rajattu alue, jossa perustellusti saattaa olla em. kriteerit täyttävä muinaismuistolain tarkoittama kiinteä muinaisjäännös, mutta ”konkreettisuus” ja ”täsmällinen paikantaminen” –kriteerit eivät riittävästi täyty. Siten kyseessä on ns. mahdollinen muinaisjäännös – ei muinaismuistolailla suojeltava.

Tässä rajaan muinaisjäännöksiksi em. opasta tulkiten ennen (noin) vuotta 1918 tehtyjen rakenteiden tms. jäännökset, osin sillä perusteella että alueesta on hyvä v. 1918 tilannetta kuvaava karttapiirros ja että sen jälkeen (v. 1928-1930 kuvaavan kartan mukaan) tehdyt rakennukset ja rakenteet ovat edelleen suurimmaksi osaksi jäljellä tai myöhempiin rakenteisiin liittyviä elleivät

täysin jääneet niiden alle. Nokian tehdassaaren ja sen pohjoisrannan ympäristössä voi siten sijaita muinaisjäännöksiä.

Koska kyseessä on kuitenkin muinaismuistolain nojalla vaadittu ja sen velvoittamana kaavoittajan kustantama inventointi, on tässä pyritty keskittymään em. määritelmän mukaisten muinaisjäännösten tarkasteluun mutta lisäksi myös ns. mahdollisten muinaisjäännösten tarkasteluun..

Em. lausunnossa on mainittu ja hiljattain on laajemminkin yleistynyt käsite ”arkeologinen inventointi”. Kyseinen käsite tai termi on tulkinnan varainen. Sillä ilmeisesti halutaan tarkoittaa että tutkitaan ja raportoidaan myös sellaiset jäänteet (siis ei käytössä olevia eikä ehjiä kohteita), joita ei voida katsoa muinaisjäännöksiksi mutta jotka ovat arkeologisin menetelmin tutkittavissa. Mitä tahansa jäännettä tai maastonkohtaa jossa on ihmistoiminnan merkkejä voidaan tutkia arkeologisesti (esim. pihamaat, käytössä olevat kaatopaikat ja festivaalialueet). *Mihin vedetään raja arkeologisessa inventoinnissa?* Jos arkeologista inventointia ei rajata *muinaisjäännöksiä* koskevaksi, niin olisi hyvä tietää, millä perusteella vaaditaan sellaisen inventoinnin suorittamista kaavoittajan kustannuksella. Toivoisin, että museoviranomaiset kiinnittäisivät huomiota käyttämiinsä termeihin ja käsitteisiin, sekä pyrkisivät määrittelemään ja perustelemaan ne hyvissä ajoin ennen niiden käyttöön ottoa virallisissa yhteyksissä.

(T. Jussilan tekstin loppu)

Johdanto

Mikroliitti Oy suoritti Nokian keskustan osayleiskaava-alueella teollisuusarkeologisen täydennysinventoinnin huhtikuussa 2012. Inventointi oli täydennystä Mikroliitti Oy:n alueella aiemmin tekemään Nokian osayleiskaava-alueen muinaisjäännösinventointiin. Työn tilaajana oli Nokian kaupunki, joka myös vastasi inventoinnin kustannuksista. Inventoinnin arkistoselvitysosuudesta vastasi arkeologi (FM) Kirsi Luoto. Inventoinnin kenttätöihin osallistui Luodon lisäksi Timo Jussila, joka vastasi myös inventointiraportin lopullisesta kokoamisesta esi- ja kenttätöiden aikana syntyneestä materiaalista. Inventoinnin esityöt tehtiin 18.-23.4.2012 ja kenttätöet 26.4.2012.

Arkistotyöskentelymetodeista

Inventoinnin esitöiden aikana kerättiin Nokian teollisuushistoriaan liittyvää materiaalia (kirjallisuutta, karttoja, kuvia) Pirkanmaan maakuntamuseon arkistosta sekä Tampereen kaupunginkirjaston kokoelmista, erityisesti sen Pirkanmaa -kokoelmasta. Lisäksi käytettiin Nokian kaupungin arkistosta saatua karttamateriaalia. Suurin osa inventointiraportissa esitetyistä kartoista ja kuvista on kuitenkin peräisin sekundäärisistä lähteistä (kirjallisuus), sillä työn puitteissa ei ollut mahdollista erikseen tutustua esimerkiksi Nokia Oyj:n arkistossa olevaan alkuperäisaineistoon.

Inventointialue

Inventointialue käsittää kaupungin keskustan Nokianvirran pohjoispuolella. Alueen itäraja rajautuu kuta kuinkin Vihnusjärveen. Pohjoisessa alueen raja kulkee Kankaantaankadun osoittamalla linjalla ja katkeaa lännessä Alhoniityn asuinalueella Laajanojankatuun. Lännessä tarkastelualueen sisälle jää Rounionkadun teollisuusalueita, mutta Jyränmaan teollisuusalue jää radan eteläpuolella tarkastelualueen ulkopuolelle.

Nokian keskustan teollisuushistoriasta

Ensimmäisten teollisuuslaitosten perustaminen Nokialle tapahtui, kun sen alue kuului vielä Pirkkalan pitäjään. Vuonna 1922 pitäjä jaettiin Pohjois- ja Etelä-Pirkkalaan, ja Nokian tehdasyhdyskunnasta tuli Pohjois-Pirkkalan kunnallishallinnon keskuspaikka. Nokian vanhimmat teollisuuslaitokset sijaitsevat Emäkosken äärellä. Ensimmäinen teollisuustontti vuokrattiin Viikin kartanolta. Fredrik Idestamin tänne vuonna 1868 perustama hiomo oli samanaikaisen Mäntän hiomon kanssa Suomen varhaisimpia. Kolme vuotta myöhemmin tehdas siirtyi Idestamin perustaman Nokia Osakeyhtiön omistukseen. Paperitehdas perustettiin 1880 ja sulfiittiselluloosan valmistus alkoi kuusi vuotta myöhemmin, toisena Suomessa. Vesivoimalaitos Emäkoskeen valmistui 1903 ja vuosien 1911-13 välillä rakennettiin voimalaitoksen tarpeisiin kanava. (Teivas 1997; Ahola 2010, 15-16)

Nokia-yhtiön tehtaat olivat aina 1900-luvun alkuun Nokian ainoa merkittävä teollisuuslaitos. A.K. Attilan kenkätehdas aloitti 1902, mutta siirtyi jo 1905 Tampereelle. Kymmenen vuotta myöhemmin Selim Lindberg perusti Nokian Kenkätehtaan. Vuonna 1898 perustettu Suomen Gummitehdas Osakeyhtiö (SGF) siirtyi Nokialle 1904, paljolti sopivan vuokratontin sekä sähkövoimaan tarjoavan voimalan houkuttelemana. Tehtaalla valmistettiin kumikalosseja, urheilu- ja päällystenkiä, letkuja, hihnoja ja tiivisteitä. Nokian Kumitehdas oli alan ainoa yritys Suomessa 1920-luvulle saakka. Vuoden 1919 alussa yhtiö sai haltuunsa Nokia-osake-enemmistön, ja 1920-luvulla se kasvoi paikkakunnan suurimmaksi tehtaaksi. Autonrenkaiden valmistus alkoi Kumitehtaalla 1930-luvulla. Vuodesta 1959 Suomen Kumitehdas Oy –nimellä toiminut tehdas työllisti erityisesti naisia eikä näin kilpaillut työvoimasta paperitehtaan kanssa. Paperitehdas ja Kumitehdas fuusioitiin Oy Nokia Ab:ksi vuonna 1967. Paperinvalmistus jatkuu edelleen virran pohjoisrannalla Jyränmaan alueella. (Ahola 2010, 15-16)

Ennen 1930-luvun lamaa Nokialla toimi kaikkiaan kahdeksan tehdasta, joissa työskenteli yhteensä noin 1700 henkilöä. Teollisuus oli laajentunut voimanlähteenä käytetyn kosken luota rai-deliiikenteen lähelle. Ensimmäinen rautatieaseman lähelle, tasaiseen maastoon perustettu tehdas oli Elektrometallurgiska Ab:n rakennuttama sähkösulattamo, jonka rakentaminen alkoi 1916. Metallialan tehdas lopetti vuonna 1921 ja sen tehdas- ja asuinkiinteistöt siirtyivät Nokia-yhtiön omistukseen. Yhtiö muutti suuren tehdasrakennuksen sähköpylväiden kyllästämöksi. Radan varteen asettui myös tekstiiliteollisuuden yritys, kun Nokia Kutomo Oy perustettiin vuonna 1921. Tehtaan punatiilirakennus valmistui aseman lähelle, radan pohjoispuolelle. Aluksi yhtiö toimi vain värjäämönä, mutta vuodesta 1923 tuotantoa laajennettiin kaikkeen trikooalan tuotteisiin. ”Nanso” oli alusta alkaen tehtaan tavaramerkki. (Ahola 2010, 15-16)

Inventoinnissa tarkastetut aluekokonaisuudet

Teollisuusarkeologisen inventoinnin yhteydessä tarkastettiin maastossa arkistoaineiston perusteella valikoituneet neljä aluekokonaisuutta: A. *Tehdassaaren alue*, B. *Voimalaitoksen ja hiomon alue tehdassaaren länsipuolella ja voimalaitokseen liittyvä kanava rakenteineen*, C. *Nokian Kumitehtaan aluekokonaisuus Nokianvirran pohjoisrannalla sekä D. Souranderintien ja Rounionkadun alue rautatien tuntumassa*. Kokonaisuuksien hahmottamiseksi on maastossa tarkastetut kohteet esitelty raportissa aluekokonaisuuksittain. Tästä johtuen raportin hierarkia (kiinteät muinaisjäännökset/ muut kohteet) poikkeaa tavanomaisen muinaisjäännösinventoinnin esitystavasta.

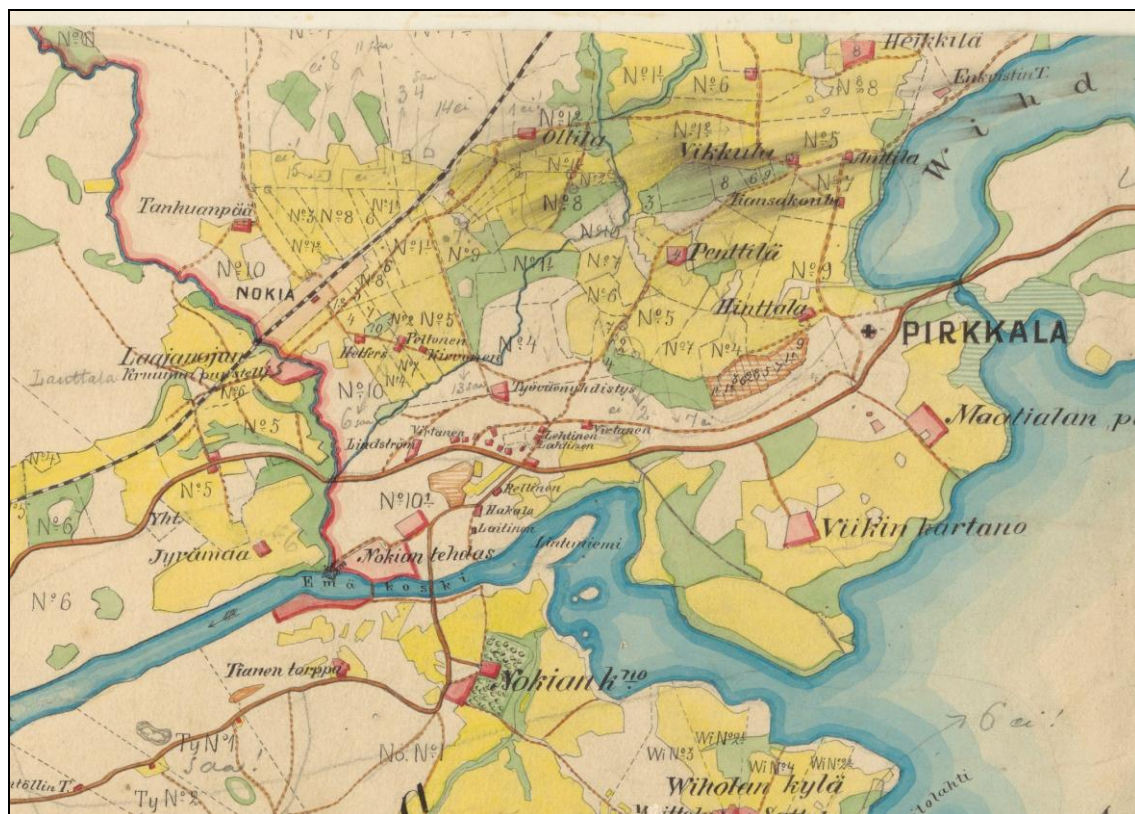
Nokian teollistumisen vaiheita kartoissa:

Kuva 1. Pitäjänkartta vuodelta 1847: Pitäjänkartan tiedot perustuvat osa-alueittain hieman eri aikoihin: Emäkosken partaalla on myllyjä, toisaalta etelärannalle on merkitty jo teollisuutta, vaik-

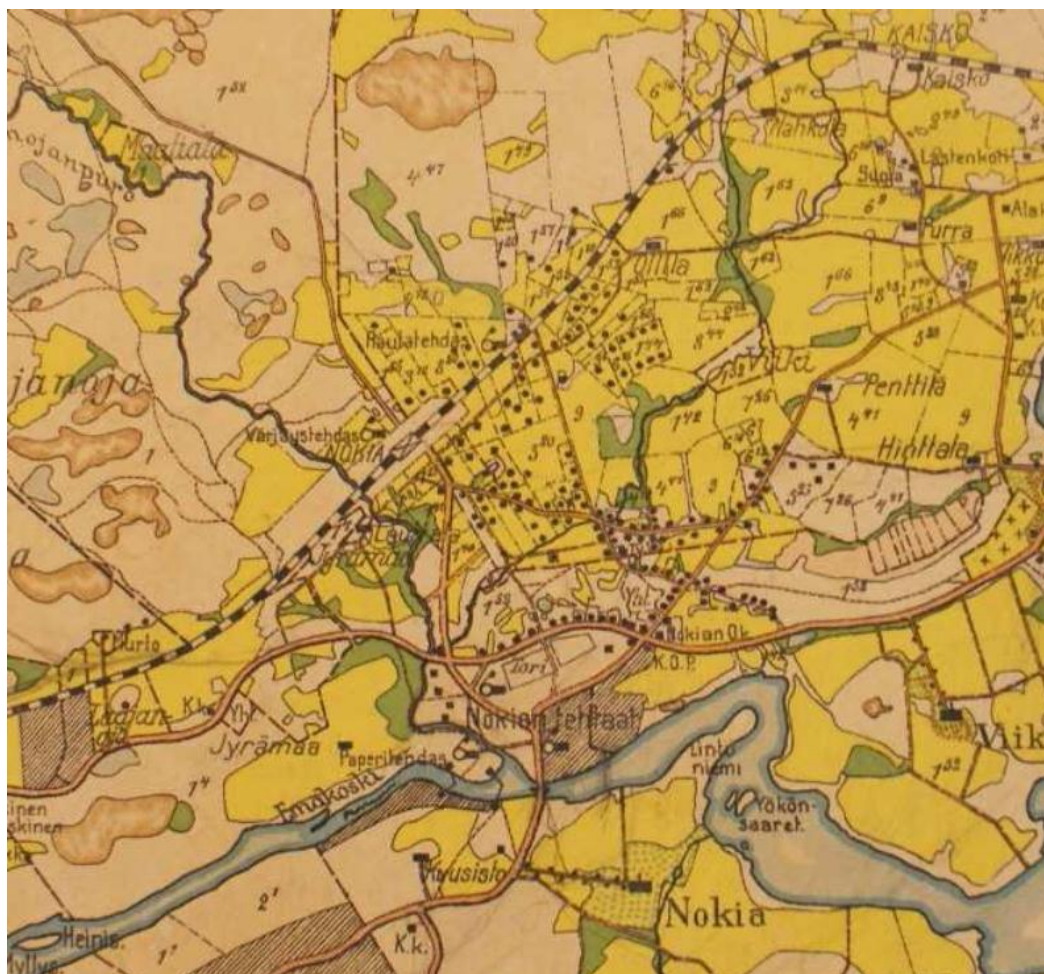
ka ensimmäiset merkit teollisuudesta ilmaantuvat Emäkosken pohjoisrannalle vasta 1868 ja tuolloin nimenomaan Emäkosken pohjoisrannalle.

Kuva 2. Pitäjänkartta 1903: Paperitehtaan alue merkittynä Emäkosken pohjoisrannalle ja sellu-
loosasulfiditehtaan alue kosken etelärannalla. Tehdassaaren kanavaa ei ole vielä rakennettu.

Kuva 3. Pohjois-Pirkkalan (Nokian) kartta 1928: Teollisuusalue Nokianvirran pohjoisrannalla on kasvanut Kumitehtaan perustamisen myötä. Paperitehdas sijaitsee nyt kanavan rajaamalla saarella.

A. Nokia tehdassaari

Historia

Nokian vanhimman teollisen toiminnan kehitys nykyisen tehdassaaren alueella ja lähiympäristössä voidaan kiteyttää kolmeen päävaiheeseen:

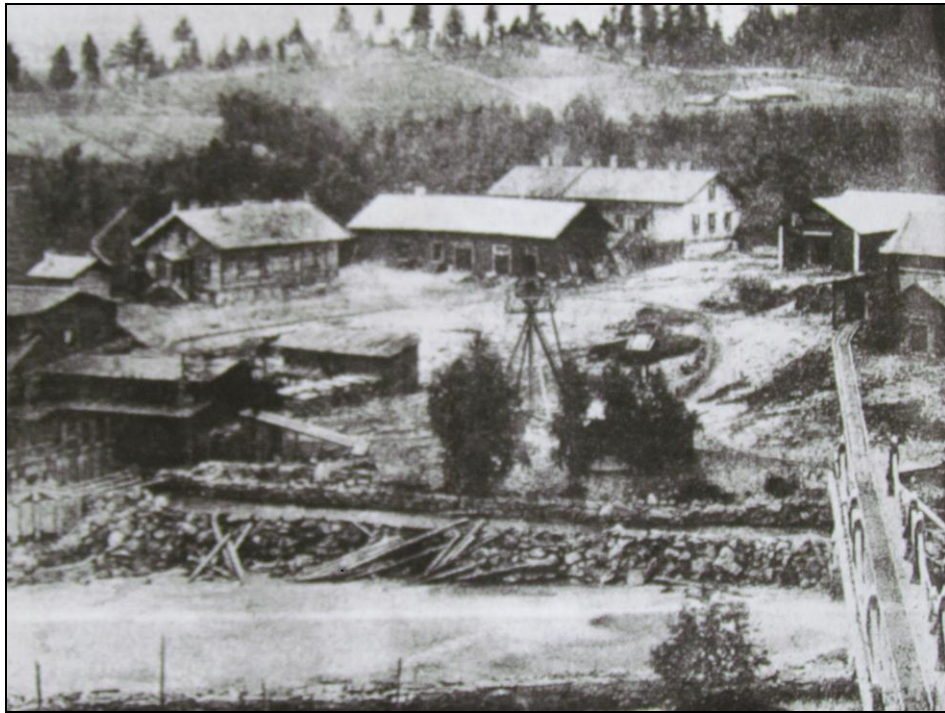
1. vaihe

Teollinen toiminta alkoi Nokianvirralla 1868, jolloin Fredrik Idestam rakennutti Emäkosken pohjoisrannalle, nykyisen tehdassaaren alueelle maan neljännen puuhiomon. Maa vuokrattiin Viikin kartanolta ja siellä sijaitti ennen tehdasta Viikin, Nokian ja Kankantaan jakokunnan myllyjä ja näköalapaikka. Silloisen voimansiirtotekniikan vuoksi vanhin teollisuusalue rakennettiin alas aivan veden partaalle. Kun yhtiö osti Nokian kartanon vuonna 1871, laajeni toiminta Emäkosken etelärannalle. Pahvin valmistus aloitettiin tehtaassa jo samana vuonna ja paperin 1880. Tehtaassa aloitti toimintansa vuonna 1877 Suomen ensimmäinen yksityinen lennätinasema (Teivas 1997, 9).

Teollisen toiminnan varhaisvaiheessa (1868 - n.1885) tehdasrakennukset olivat tyypillisesti puurakenteisia, ja asuinrakennukset ja tuulimylly sijaitsivat laitosten välittömässä läheisyydessä. Koski oli vapaa tukinuittoa varten. Sen molemmilla rannoilla oli hiomo ja paperitehdas sekä saha, etelärannalla myös pahvitehdas. Varhaisvaiheen rakennuksia ei ole enää jäljellä, sillä osa

paloi ja osa purettiin pois uusien rakennusten tieltä. Viimeinen, klubirakennukseksi viereiselle valkoiselle harjulle muutettu ravintola purettiin vuonna 1995. (Teivas 1997, 9)

Kuva 4. Hiomo ja muita tehdastoimintaan liittyviä rakennuksia Emäkosken partaalla 1870-luvulla (von Bonsdorff 1965).

2. vaihe

Teollisen toiminnan toisessa vaiheessa (1885 -2. maailmasota) suurin osa rakennuksista oli tehty tiilestä, ja asuinrakennukset ja mylly siirretty pois teollisuusalueelta lähialueelle. Tehdassaaren länsipuolelle rakennettiin vesivoimala ja hiomo vuonna 1903. Nykyinen nk. tehdassaari muotoutui saareksi 1911-13, jolloin voimalaitosta varten kaivettiin kanava tehdasalueen ympäri (Teivas 2001, 77). Toiminta vaiheen loppuun mennessä oli selkeästi ryhmittynyt niin, että nyt tehdassaarella toimi paperitehdas konttorirakennuksineen, hiomo ja voimala ja virran etelärannalla puolestaan vuonna 1885 rakennettu sulfiittiselluloosatehdas. Suuri osa 2. vaiheen rakennuskannasta on yhä jäljellä. (Teivas 1997, 9)

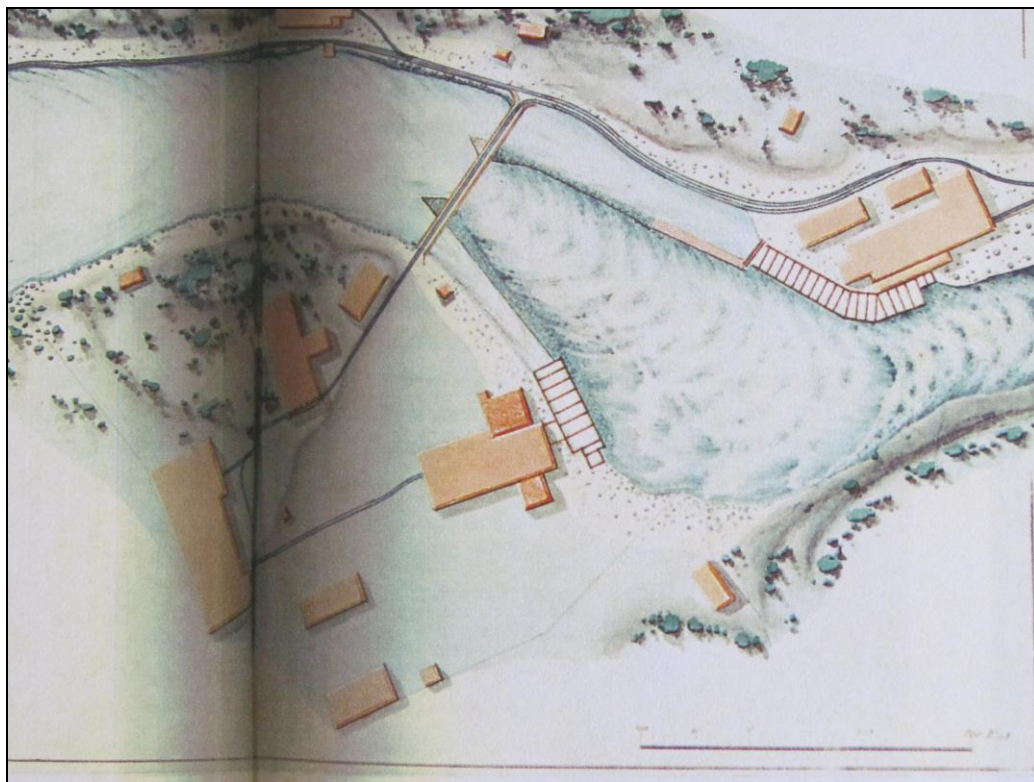
3. vaihe

Kaikki edellä kuvattu toiminta loppui tehdassaarelta, kun se siirtyi Jyränmaalle sodan jälkeen, pääosin 1950-luvulla. Suurin muutos tehdassaarella ja kosken etelärannalla alueella tapahtui, kun Melon voimalaitoksen valmistuttua 1971 koski lakkasi olemasta ja vanhat padot, voimalaitokset ja vanhan sellutehtaan keittämö purettiin. (Teivas 1997, 9) Tehdassaarella säilyneissä rakennuksissa on tämän jälkeen toiminut muun muassa kalenterimattotehdas, ja alueella harjoitetaan pienimuotoista teollista toimintaa yhäkin. Osa rakennuksista on toimisto-, ravintola- ja varastotiloina. (Ahola 2010, 36)

Tehdassaaren maankäytön kehitys

Seuraavassa tehdassaaren maankäytön historia on esitetty asemapiirrosten ja von Bonsdorffin (1965) teoksessa olevien karttojen avulla:

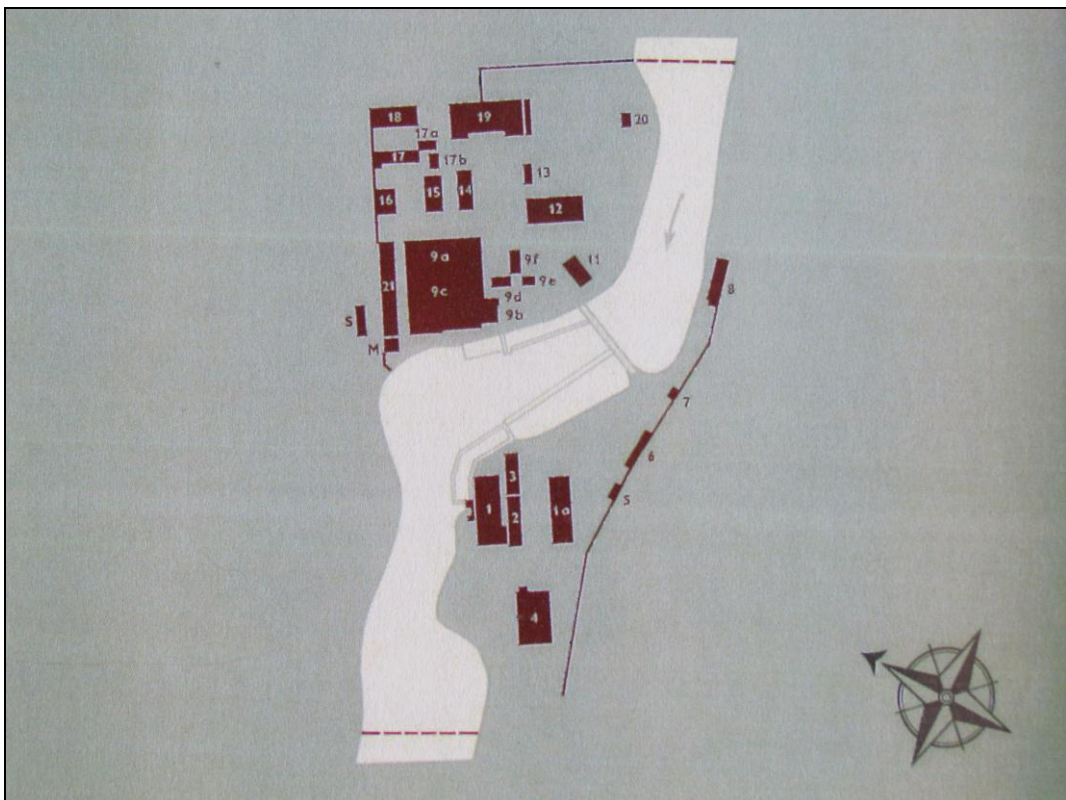
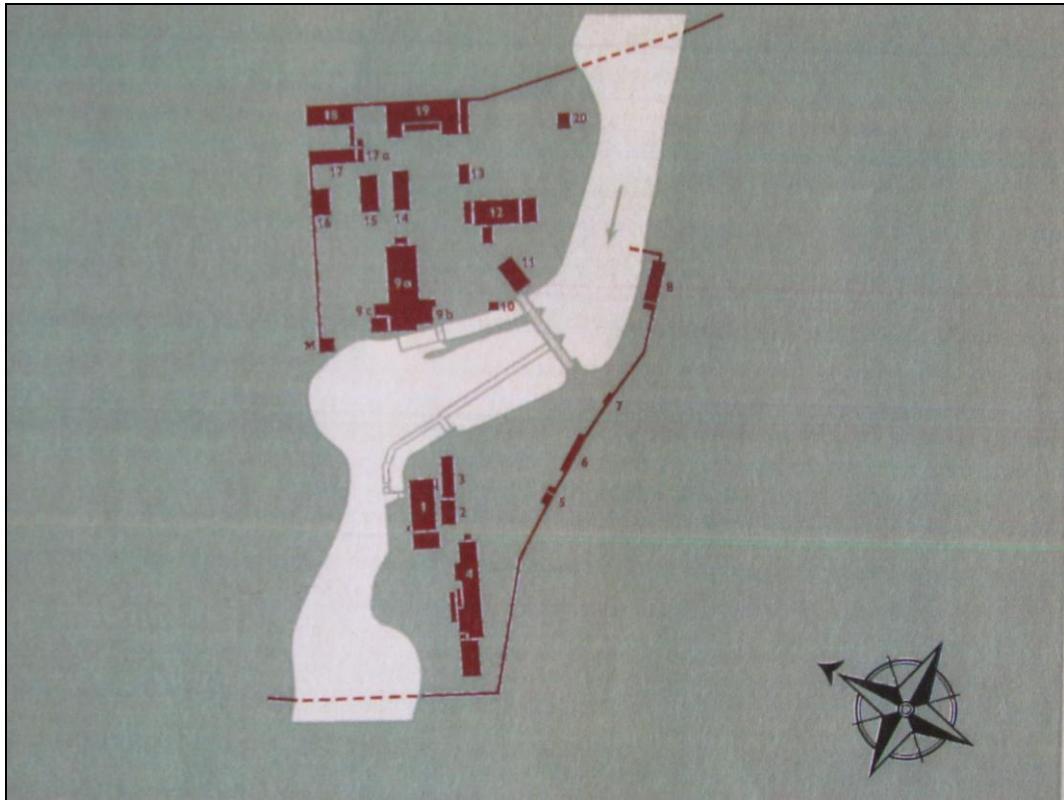
Kuva 5. Nokian tehtaan asemapiirros vuodelta 1879: Piirroksessa alempana kuvattuna Emäkosken pohjoisrannan teollisuuslaitoksia (hiomo, paperitehdas ja saha) nykyisen tehdassaaren alueella. (kuva: von Bonsdorff 1965)

Kuva 6. Nokian tehtaista laadittu asemapiirros vuodelta 1883: Punaruskea rakennusryhmä oikealla ylhäällä tarkoittaa Eteläistä paperitehdasta ja alempana vasemmalla Emäkosken pohjoisrannan teollisuuslaitoksia. Tiiliset rakennukset on merkitty piirrokseen punaisella, mistä voimme päätellä nykyisen tehdassaaren alueen rakennusten olleen tuolloin vielä pääasiassa puisia. (kuva: von Bonsdorff 1965)

Kuva 7. Nokian tehtaat vuonna 1883 (von Bonsdorffin 1965 mukaan): Rakennukset nro 9 – 20 sijaitsevat nykyisen tehdassaaren alueella. Rakennukset: 9a = paperitehdas, 9b = höyrykattila ja puunkeittäjä, 9c= pohjoinen hiomo, 10 =ruiskuhuone ja öljyvarasto, 11 = käytöstä poistettujen koneiden varasto, 12 = puusepänverstas, pakkaamo, 13 = käymälä, 14 = hotelli ja ravintola, 15 = konttorirakennus, 16 = virkailijan asunto, 17 = talli, 17a = portinvartijan tupa, 18 = työläisten asuntoja, 19 = tuote- ja raaka-ainevarasto, 20 = leivintupa, M = mylly. (ks. luku Kartat ja havainnot)

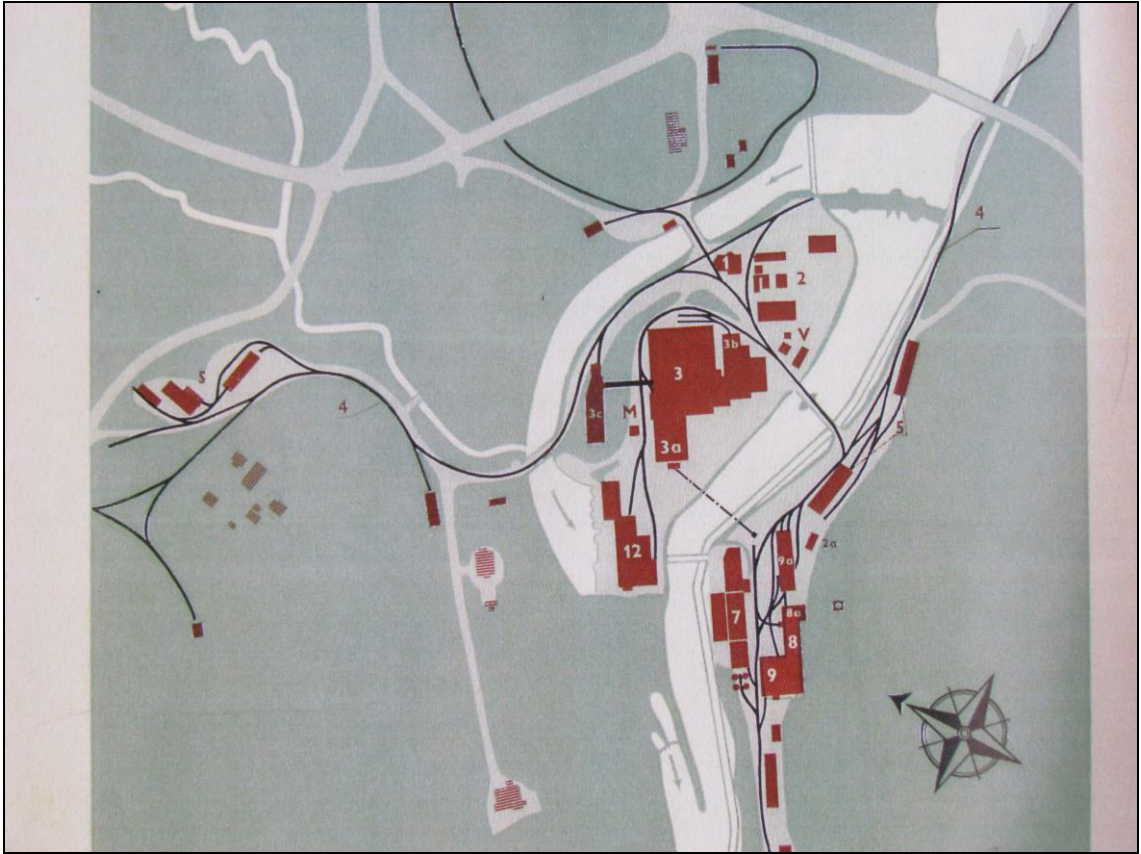
Kuva 8 (yllä). Nokian tehtaat vuonna 1886 (von Bonsdorffin 1965 mukaan): Rakennukset nro 9

– 21 sijaitsevat nykyisen tehdassaaren alueella. Kartasta voidaan havaita rakennuskannan tiivistyminen nykyisen tehdassaaren alueella. Rakennukset: 9a = paperitehdas, 9b = höyrykattila ja puunkeittäjä, 9c = hiomo ja hollanterisaleja, 9d = kattilahuone, 9e = kaasulaitos, 9f = kaasumittarit, 11 = käytöstä poistettujen koneiden varasto, 12 = puusepänverstas, pakkaamo, 13 = käymälä, 14 = virkailijain asuntoja, 15 = konttorirakennus, 16 = hotelli ja ravintola, 17 = talli, 17a = portinvartijan tupa, 17b = palokalustovaja, 18 = työläisten asuntoja, 19 = tuote- ja raaka-ainevarasto, 20 = leivintupa, 21 = korjauspaja ja liimakeittiö, M = mylly, S = myllymiesten maja-paikka. (kuva seur. sivulla, ks. luku Kartat s.)

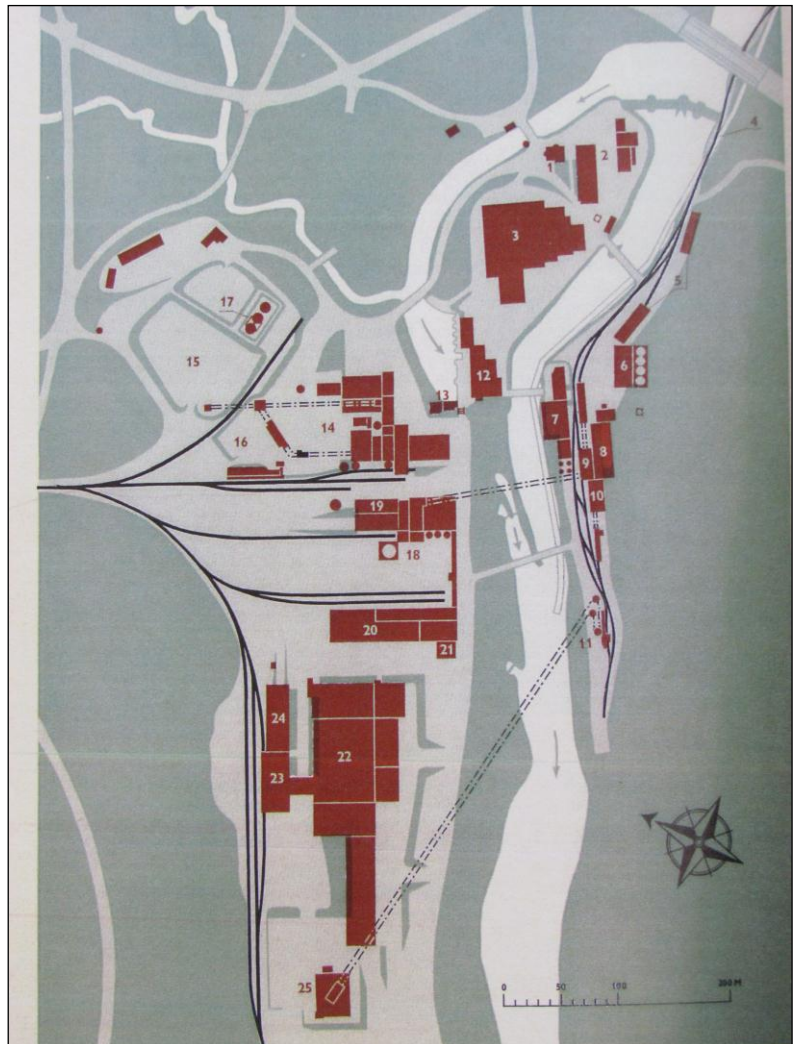

Kuva 9. Nokian tehtaat vuonna 1918 (von Bonsdorffin 1965 mukaan): Rakennusryhmät nro 1-3 sijaitsevat nykyisen tehdassaaren alueella. Huomionarvoista on se, että Emäkosken pohjoisen teollisuusalueen ympärille on nyt kaivettu kanava (1911-13) ja kanavan eteläpäässä sijaitsee v. 1903 rakennettu vesivoimala (kuvan rakennus nro 12). Teollisuuslaitoksen eri osia ja Nokian rautatieasemaa yhdistää vuonna 1894 valmistunut kapearaiteinen rautatie. Rakennukset: 1 = konttorirakennus, 2 = korjauspajat, 2a = valimo, 3 = paperitehdas, 3b = höyrykeskus, 3c = lajitte-lusali, 4 = kapearaiteinen rautatie, M = mylly, V = vesitorni.

Kuva 10 (seur. sivulla). Nokian tehtaat vuonna 1928-30 (von Bonsdorffin 1965 mukaan): Ra-kennusryhmät 1-3 sijaitsevat nykyisen tehdassaaren alueella. Rakennukset: 1 = konttoriraken-nus, 2 = korjauspajat, 2a = valimo, 3 = paperitehdas, 3a = hiomo, 3b = höyrykeskus, 3c = lajitte-lusali, 4 = kapearaiteinen rautatie, 12 = vesivoimalaitos, M = mylly, V = vesitorni.

Kuva 11 (oik). Nokian tehtaat vuonna 1961 (von Bonsdorffin 1965 mukaan): Tehdassaaren alueella sijaitsee massiivinen vanha paperitehdas- ja hiomorakennus (nro 3) sekä konttorirakennus (nro 1) ja korjauspajat (nro 2). Vesitorni ja mylly on purettu.

Inventointi 2012:

Maankäyttö nykyisen tehdassaaren alueella oli aina 1880-luvulta lähtien hyvin voimakasta. Tehtaan laajenemisen myötä osa sen vanhemmista rakennuksista purettiin uusien rakennusten alta ja osa sulautettiin osaksi uudisrakennuksia. Tehdassaaren ensimmäisen teollistumisvaiheen aikana (1868-1885) pääosa tehdasrakennuksista oli tehty puusta. Vain vuoden 1883 asemapiiirroksessa esiintyvä puusepänverstas/pakkaamo oli tehty tiilestä. Sittemmin myös tämä rakennus on jäänyt laajentuneen paperitehtaan ja hiomon alle. Tehdassaaren maankäytön voidaan sanoa olleen varsin intensiivistä. On oletettavaa, ettei alueen ensimmäisen teollistumisvaiheen puisten ja osin kiviperustaisten rakennusten jäännöksiä ole säilynyt maanpinnan alaisissa kerrostumissa. Alueen olemassa olevasta rakennuskannasta osa on peräisin teollistumisen 2. vaiheesta (1885 - 2. maailmasota). Tämän vaiheen puretuista rakennuksista ja 1894 rakennetusta kapearaiteisesta rautatiestä saattaa olla jäljellä arkeologisoituneita jäännöksiä maanpinnan alaisissa kerrostumissa. Maastotarkastuksessa kartoitettiin ne alueet tehdassaaresta, jolla em. jäännöksiä saattaa olla säilyneenä.

Maastohavainnot luvussa [kartat ja havainnot](#)

B. Hiomo, voimalaitos ja kanava rakenteineen

Tehdassaaren länsipäätyyn valmistui vuonna 1903 paperitehtaan hiomo ja vesivoimaa hyödyntävä voimalaitos. Vuoteen 1913 mennessä oli vesivoimalaa varten rakennettu turbiinitunneli sekä kanava patoineen ja uittoruuhineen. (Teivas , 9)

Kuvassa 9 (ks. edellä) esitetään Nokian tehtaiden alue rakennuksineen vuonna 1918 (von Bonsdorffin 1965 mukaan). Emäkosken pohjoisen teollisuusalueen ympärille on nyt kaivettu kanava (1911-13) patoineen ja kanavan eteläpäässä sijaitsee v. 1903 rakennettu vesivoimala (kuvan rakennus nro 12).

Vuosisadan vaihteessa sähkölaitostoiminta oli käytännössä vielä täysin uusi toiminta-alue, jolta ei kokemuksia teollisuuspiireissä juuri aiemmin ollut. Ensimmäinen maamme ensimmäistä vesivoimalan rakentamista eteenpäin vienyt päätös tehtiin tehtaan johtokunnassa jo vuonna 1897. Voimalan turbiinikulun paikaksi tuli Emäkosken pohjoisranta ja kuilua ja siihen johtavaa kanavaa kaivettiin vuosina 1900-1902. Lopullisesti voimalaitos valmistui vuonna 1903. Laitokseen tuli kolme turbiinivetoista 250 hv:n hiomakonetta sekä kaksi sähköntuotantokoneistoa. Sittemmin voimalaitos tuotti sähköä paitsi tehtaiden, myös Nokian rautatieaseman ja muun tehtaan lähiympäristön tarpeisiin. (Toivola 2005, 37-38)

Vesivoimalaitoksen käyttö lisääntyi voimakasta vauhtia, ja se todettiin liian pieneksi jo käyttönsä ensimmäisellä vuosikymmenellä. Vuonna 1911 vahvistettiin laajennussuunnitelma, joka käsitti padon ja uuden tulokanavan vedelle, voimalan laajennoksen sekä uuden tunnelin. Työt aloitettiin jo saman vuonna ja uusi vesikanava avattiin ensimmäisen kerran vuonna 1913. Uusi kanava oli 300 metriä pitkä, runsas 13 metriä leveä ja kahdeksan metrin syvyinen. Samaan aikaan viimeisteltiin tehdassaaren itäpäässä Pitäjängillan alapuolella Emäkosken ylitse kulkenutta valssipatoa, joka osin valmistui vasta vuonna 1914 . Vuosi tätä aiemmin (1913) oli saaren itäpään kohdalle valmistunut jo nk. neulapato. Vuoden 1913 laajennusten jälkeen oli Nokian tehtaiden vesivoimalaitos maamme suurin ja tuotti pian sähköä jopa Tampereen kaupungin tarpeisiin. (Toivola 2005, 38)

Kuva 12. Nokian tehtaiden vesivoimalaitos vuonna 1928 kanavan puolelta kuvattuna (Ekman 1930).

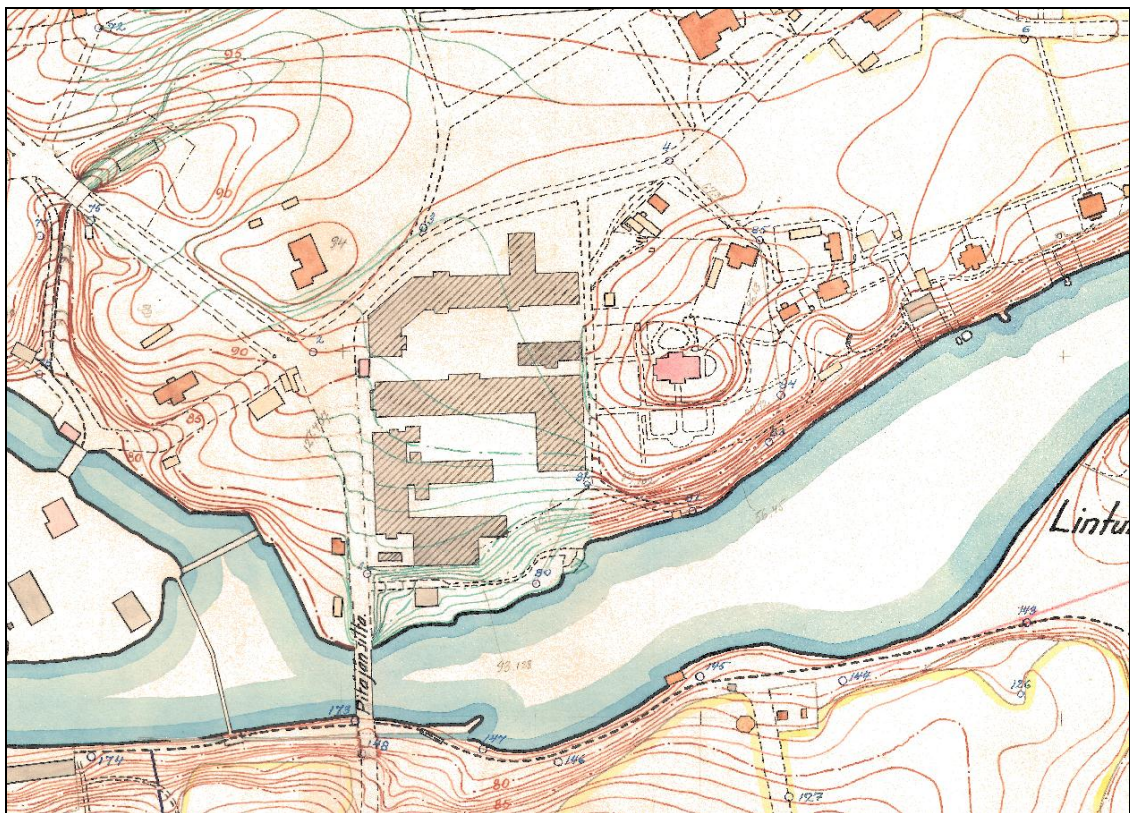
Voimalaitoksen tarina päättyi vuonna 1971, samaan aikaan Melon voimalaitoksen rakentamisen kanssa. Koski hävisi ja suurin osa voimalaitokseen kuuluvista rakenteista mukaan lukien padot purettiin (Valkoinen harju 2006, 6). Nykyään voimalaitokseen liittyvistä rakenteista on jäljellä enää vanha voimalaitospato sekä valssipadon tukiarkkuja (Teivas 1997, 9).

C. Nokian kumitehtaan alue

Suomen Gummitehdas Oy perustettiin 1898 Suomen ensimmäisen, lyhytaikaisen kumialan yrityksen lopetettua toimintansa. Nokialle yritys siirtyi vuonna 1904. Tuolloin rakennettiin tiilinen kalossitehdas Emäkosken sillan yli johtavan tien varteen Nokia Aktiebolagilta ostetulle maalle. Sijainti voitiin valita melko korkealta rantatörmältä sillä tehdas osti tarvitsemansa sähkön viereseltä voimalaitokselta. Ajalle tyypillisesti eri toiminnoille tehtiin omat rakennukset ja siivet, kunnes vuonna 1967 vanhin rakennuskanta purettiin uuden, yhtenäisen laajennuksen alta (Teivas 1997, 17). Nykyään kumitehtaan vanhin rakennuskanta sijoittuu alueen länsiosiin, missä vaihteittain nykyiseen kokoonsa rakentuneiden tiilirakennusten vanhimmat osat ovat 1920-luvulta.

Kuva 13. Kumitehtaan rakennuksia noin vuodelta 1910. (Hoving 1948, 49)

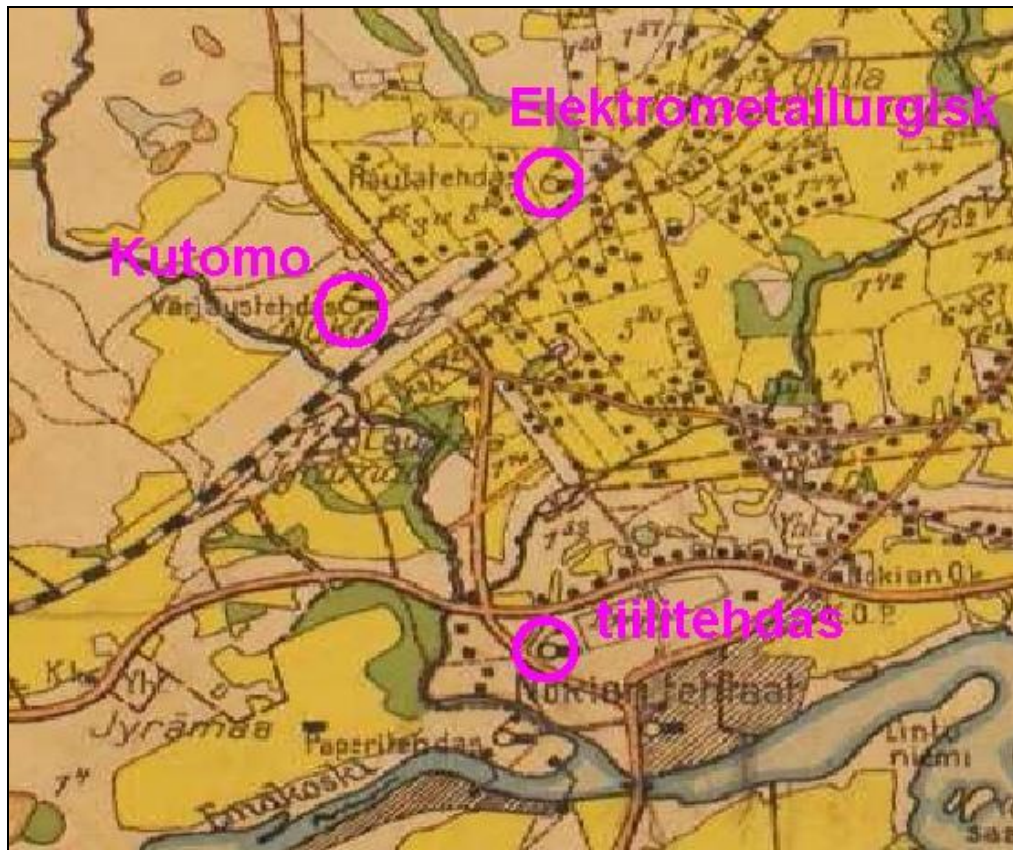

Kuva 14. Kaavakartta vuodelta 1930 (Pohjois-Pirkkala lehti 10 A): Nokian kumitehtaan vanhin rakennuskanta sijoittuu Pirkkalaistien itä- ja eteläpuoliselle alueelle. Nykyään paikalla sijaitsee vuonna 1965 rakennettu tehtaan uudisosa.

Alueen eteläosa: teollisen toiminnan varhaisvaiheeseen liittyneiden rakennusten jäänteitä ei ole voinut säilyä. Nykyään alueella sijaitsee kumitehtaan vuonna 1965 rakennettu uudisosa.

D. Souranderintien ja Rounionkadun alue

Ennen 1930-luvun lamaa teollisuus oli laajentunut voimanlähteenä käytetyn kosken luota raide-liikenteen lähelle. Ensimmäinen rautatieaseman lähelle, tasaiseen maastoon perustettu tehdas oli Elektrometallurgiska Ab:n rakennuttama sähkösulattamo, jonka rakentaminen alkoi 1916. Metallialan tehdas lopetti vuonna 1921 ja sen tehdas- ja asuinkiinteistöt siirtyivät Nokia-yhtiön omistukseen. Yhtiö muutti suuren tehdasrakennuksen sähköpylväiden kyllästämöksi (Ahola 2010, 15 ja 16).

Kuva 15 = kuva 3. Pohjois-Pirkkalan (Nokian) kartta 1928: Tiilitehdas, Nokian Kutomo Oy ja Nokian tehtaiden kyllästämö (entinen Elektrometallurgisk Ab) merkitty kartalle ympyrä/lippu -tunnuksella.

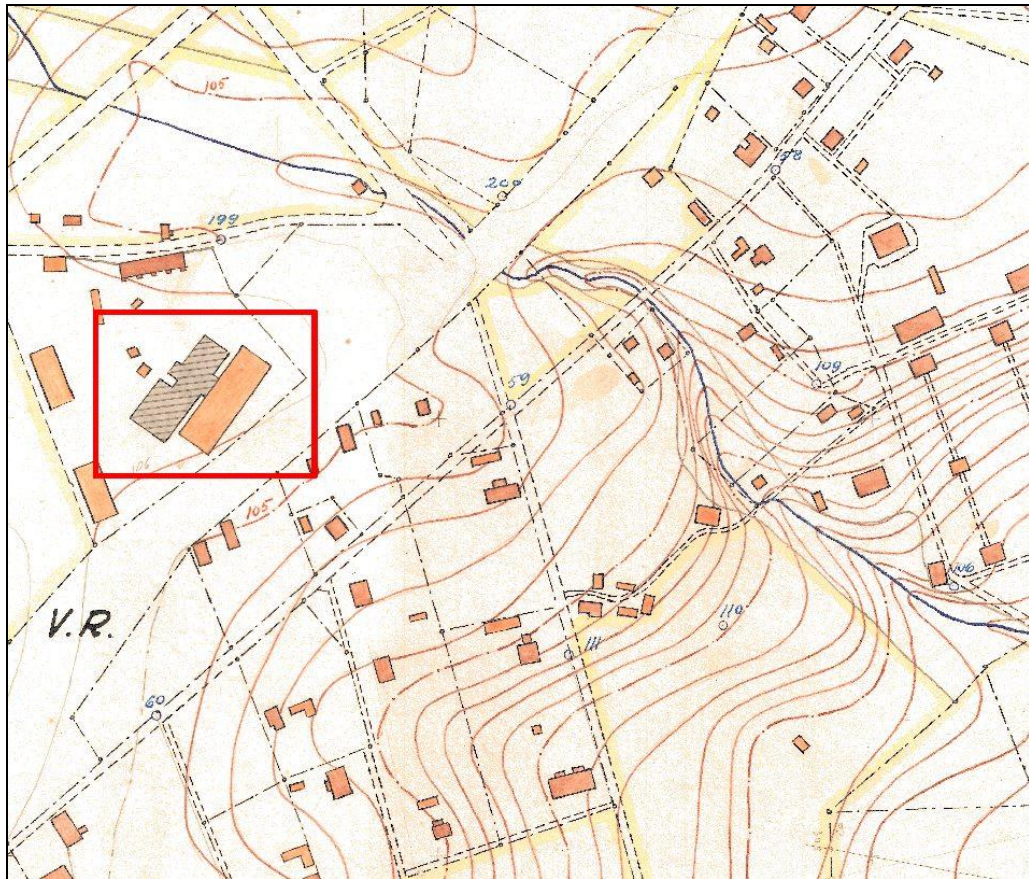
Kutomo on nyt myöhempien rakennusten alla. Kyllästämö on joutomaata jossa maata selvästi kuorittu ja monin tavoin runneltu, mm osin ratapihana. Mitään rakenteita tuskin jäljellä. Tiilitehdas (ks. s.) osin huoltoaseman kentän alla osin nurmikentän alla

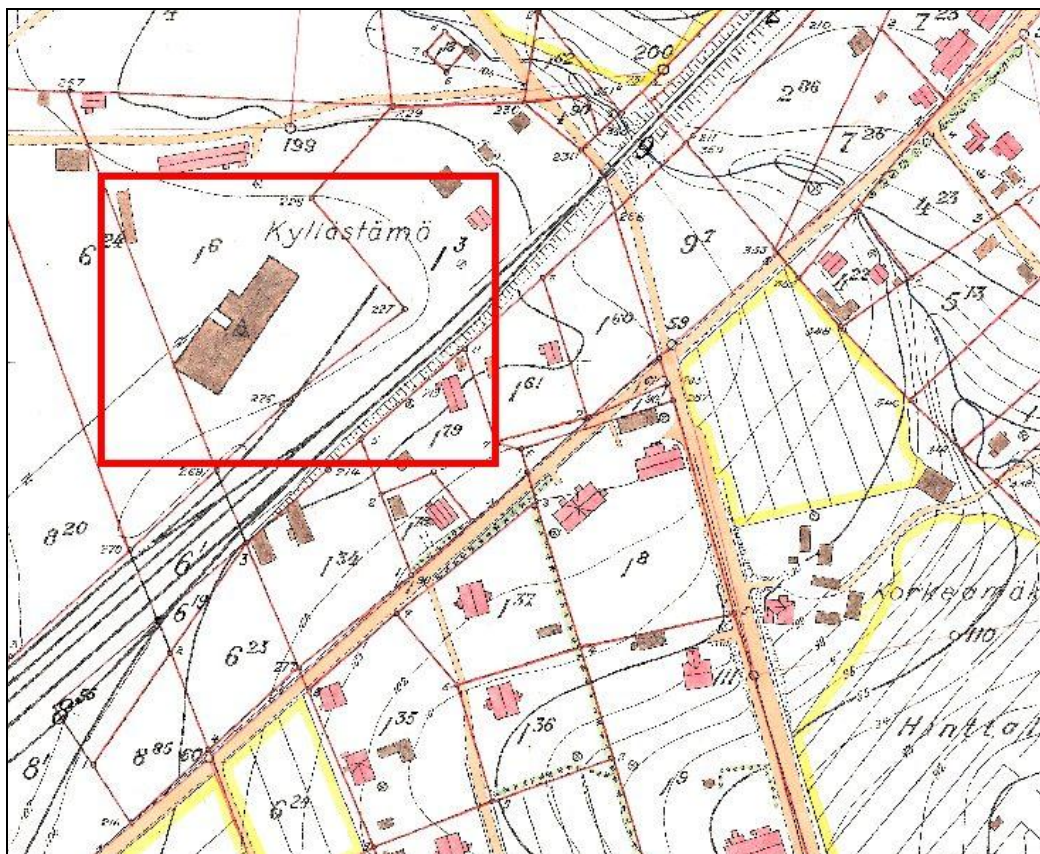
Kutomon aluetta nyt

Kyllästämön aluetta etelästä

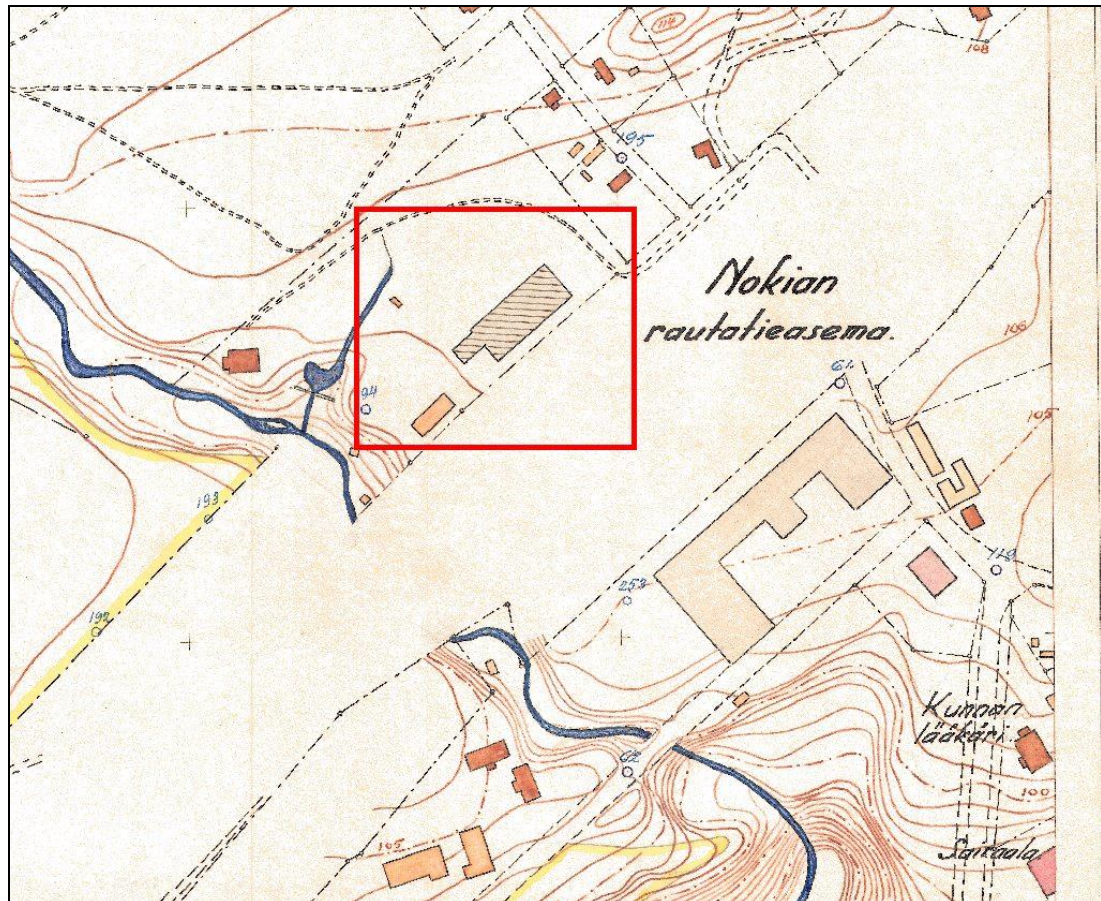

Kuva 16. Kaavakartta vuodelta 1930 (Pohjois-Pirkkala lehti 9 A): Nokia-yhtiön omistuksessa ollut sähköpylväiden kyllästämön, entinen Elektrometallurgiska Ab, sijainti kaavakartalla.

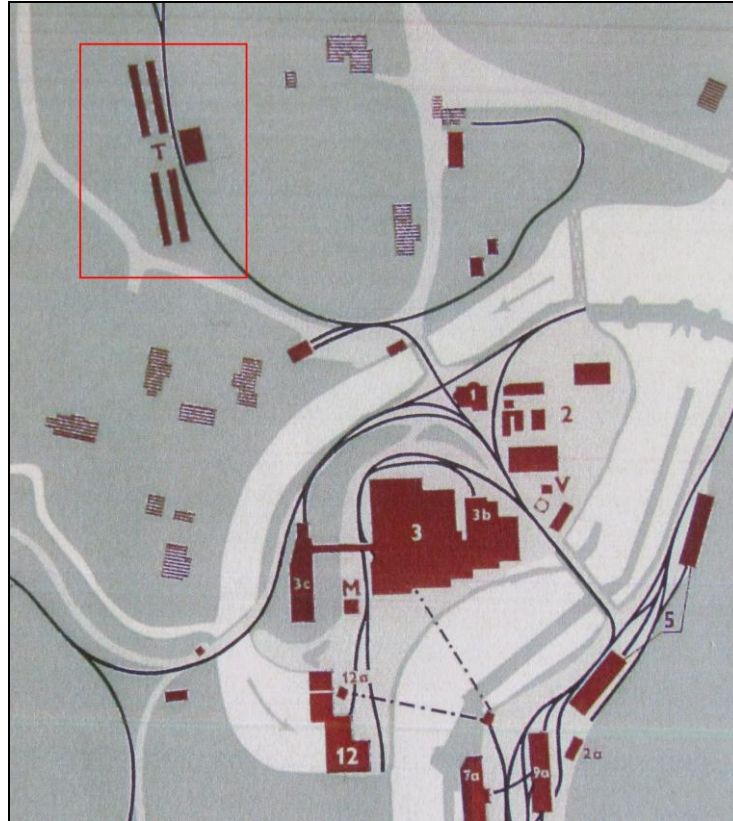
Kuva 17. Kaavakartta vuodelta 1939 (Nokian kauppala, lehti D3): Nokia-yhtiön omistuksessa ollut sähköpylväiden kyllästämön sijainti kaavakartalla esitettyinä.

Radan varteen asettui myös tekstiiliteollisuuden yritys, kun Nokia Kutomo Oy perustettiin vuonna 1921. Tehtaan punatiilirakennus valmistui aseman lähelle, radan pohjoispuolelle. Aluksi yhtiö toimi vain värjäämönä, mutta vuodesta 1923 tuotantoa laajennettiin kaikkeen trikooalan tuotteisiin. ”Nanso” oli alusta alkaen tehtaan tavaramerkki (Ahola 2010, 16).

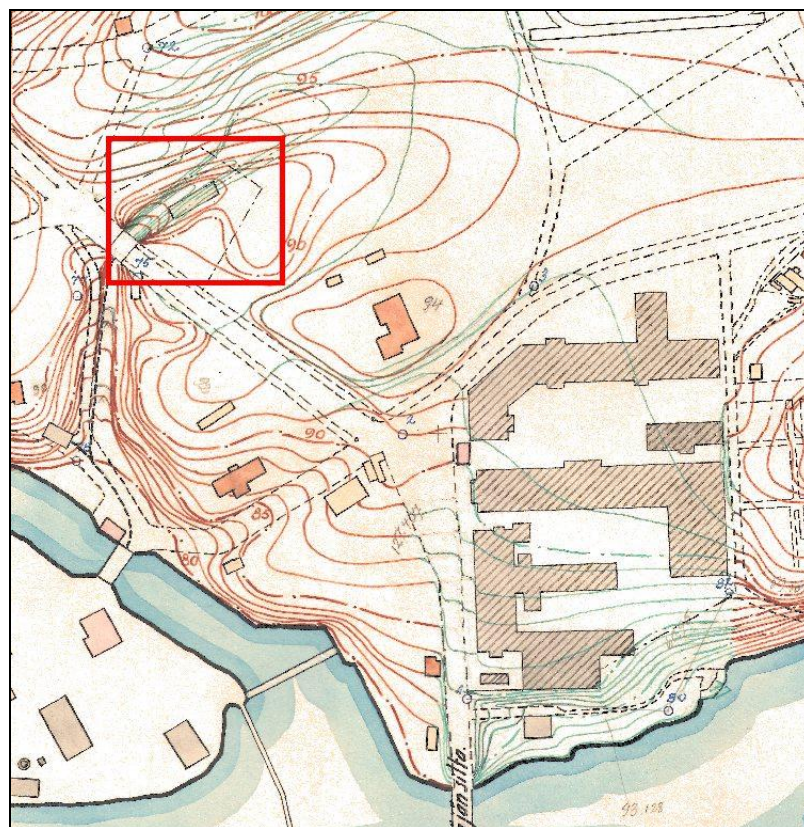

Kuva 18. Kaavakartta vuodelta 1930 (Pohjois-Pirkkala lehti 13 A): Nokia Kutomo Oy:n tehdasrakennus Nokian rautatieaseman pohjoispuolella 1930-luvun kaavakartassa.

Koska tehdasrakennukset tehtiin teollistumisen alkuvaiheen jälkeen tiilistä, pystytettiin harjun kupeeseen tiilitehdas täyttämään laajentuvan Nokian tehtaan tarpeita (Teivas & Tulonen 2001, 44). Tiilitehdas toimi aluksi Jyränmaalla Punaisen harjun vierellä, josta se saven puutteen vuoksi siirrettiin vanhan torin liepeille (Toivola 2005, 40). Nokian tehtaiden tiilitehdas sijaitsikin nykyisen Souranderintien koillispuolella aina vuodesta 1908 1930-luvulle saakka (Teivas 1997, 17; Toivola 2005, 40). Tiilitehdas oli yhteydessä Nokian tehtaiden muihin osiin kapearaiteisen rautatien välityksellä (Toivola 2005, 47).

Kuva 19. Nokian tehtaat vuonna 1918 (von Bonsdorffin 1965 mukaan): Tiilitehdas merkitty karttaa T-kirjaimella Teollisuuslaitoksen eri osia, tiilitehdasta ja Nokian rautatieasemaa yhdistää jo vuonna 1894 valmistunut kapearaiteinen rautatie.

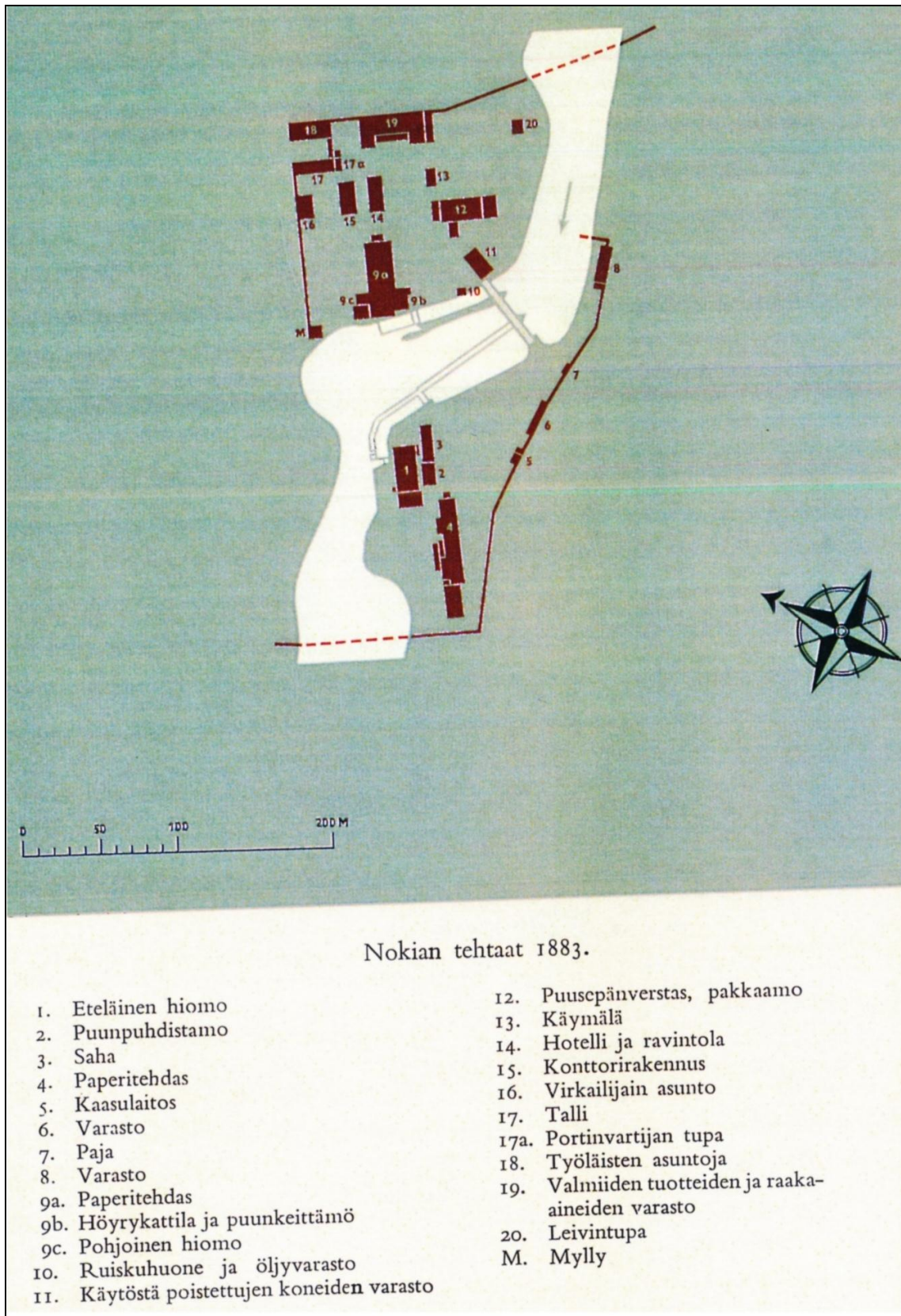

Kuva 20. Kaavakartta vuodelta 1930 (Pohjois-Pirkkala lehti 10 A): Tiilitehdas merkittynä Pohjois-Pirkkalan kaavakartalle. Sijainti poikkeaa huomattavasti von Bonsdorffin kartasta jossa tehdas on mäen kaakkoispuolella.

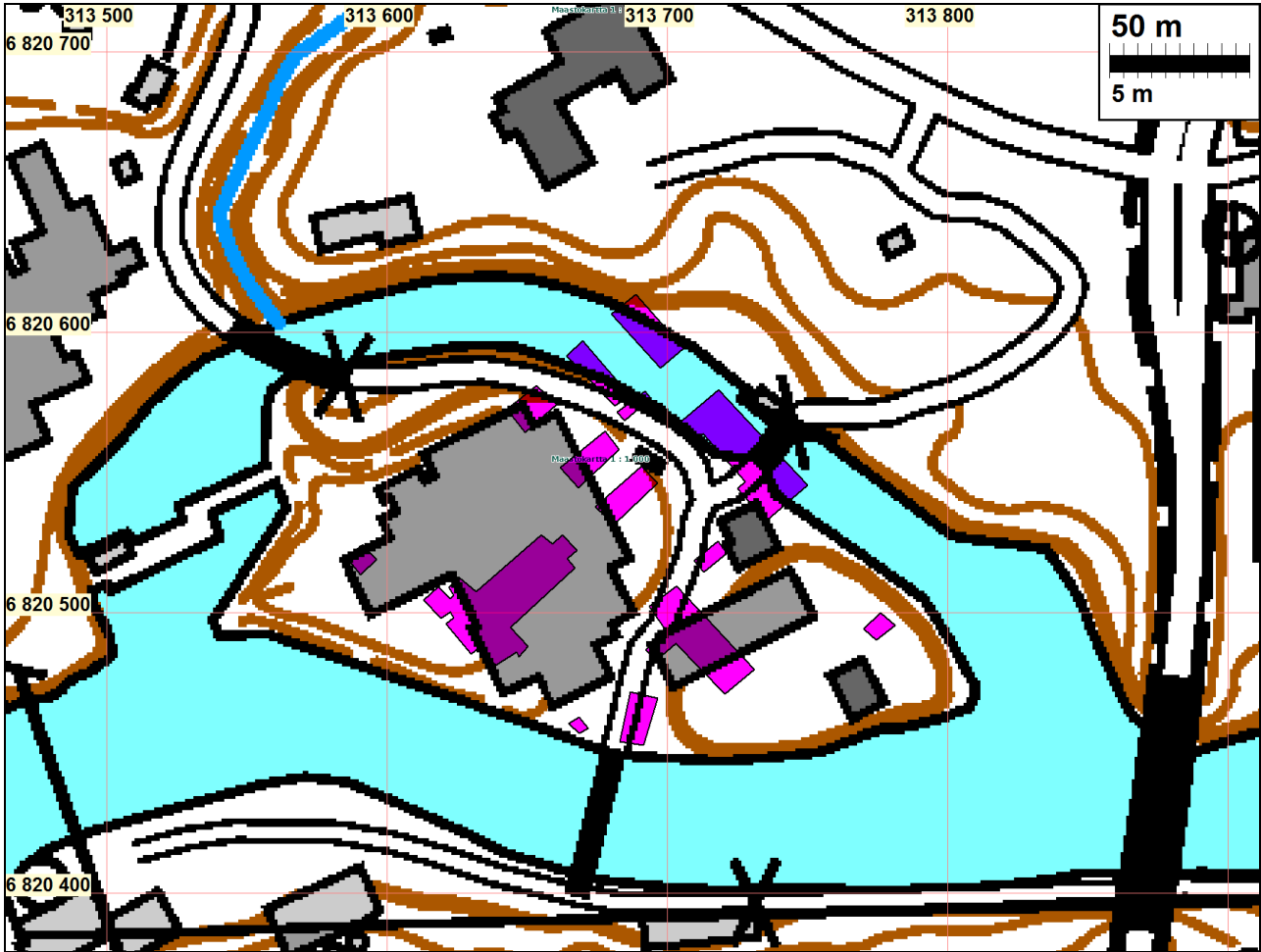
Kartat ja havainnot

(Luku: T. Jussila) Kartoille on projisoitu Bonsdorffin v.1883, 1886 ja 1918 tilannetta kuvaavilta kartoilta rakennukset ja radat, sekä padot. Projisoinnin tarkkuus on hyvä – maastohavaintojen ja edelleen pystyssä olevien rakennusten sekä maastokuvan perusteella arvioituna alle ± 3 m.

Tehdassaaren alue 1883-1886

von Bonsdorff 1965

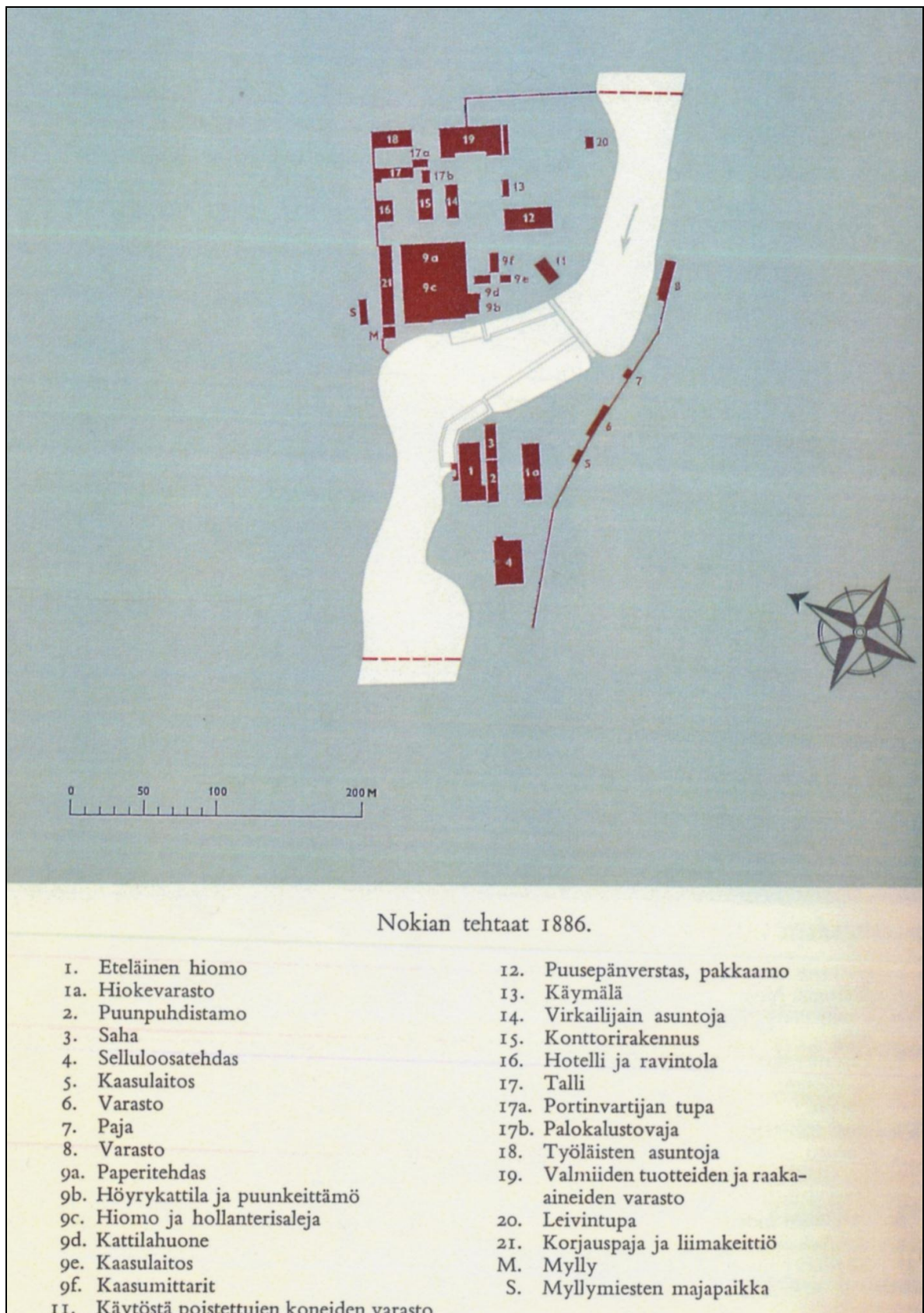

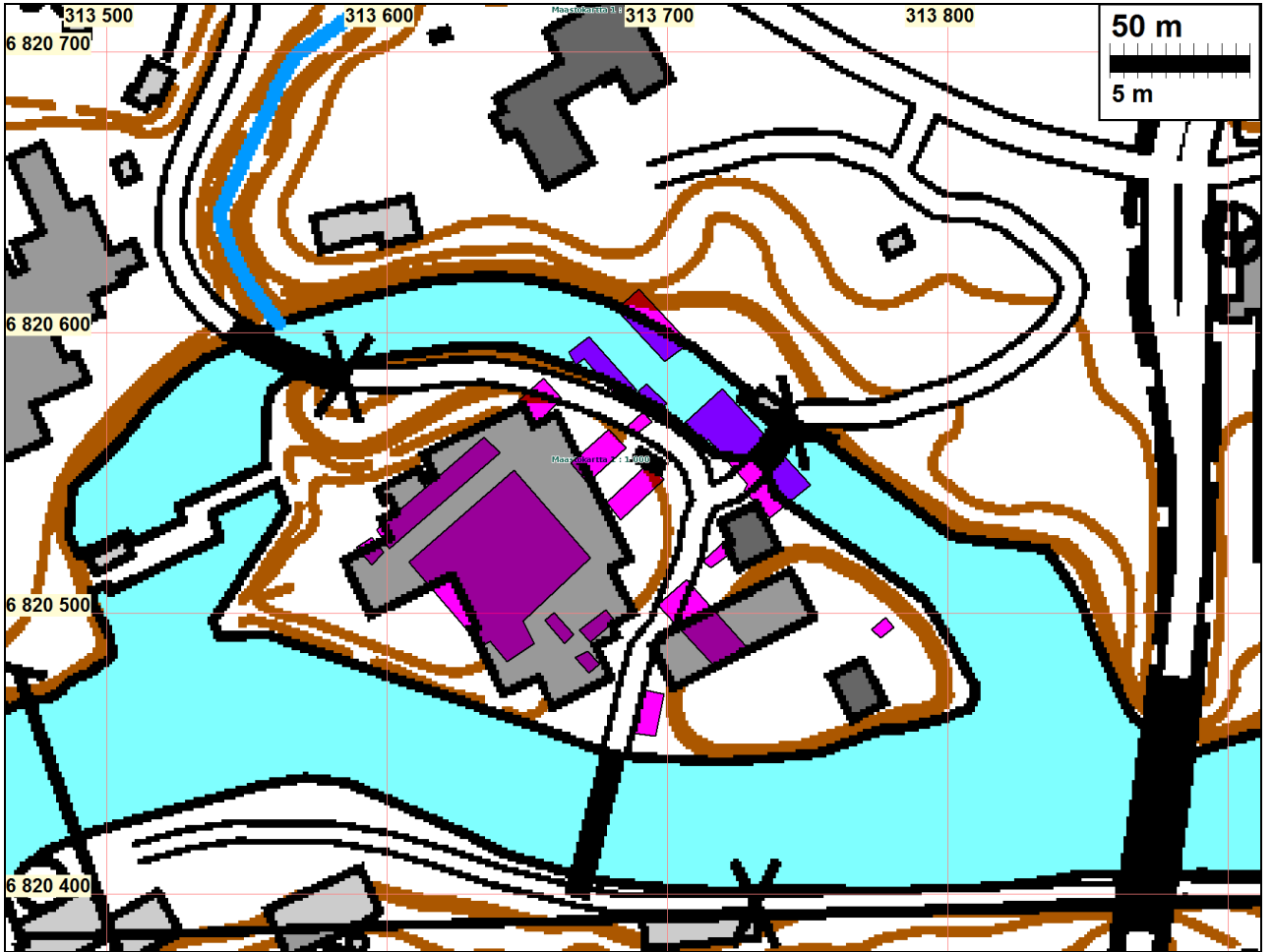
1883

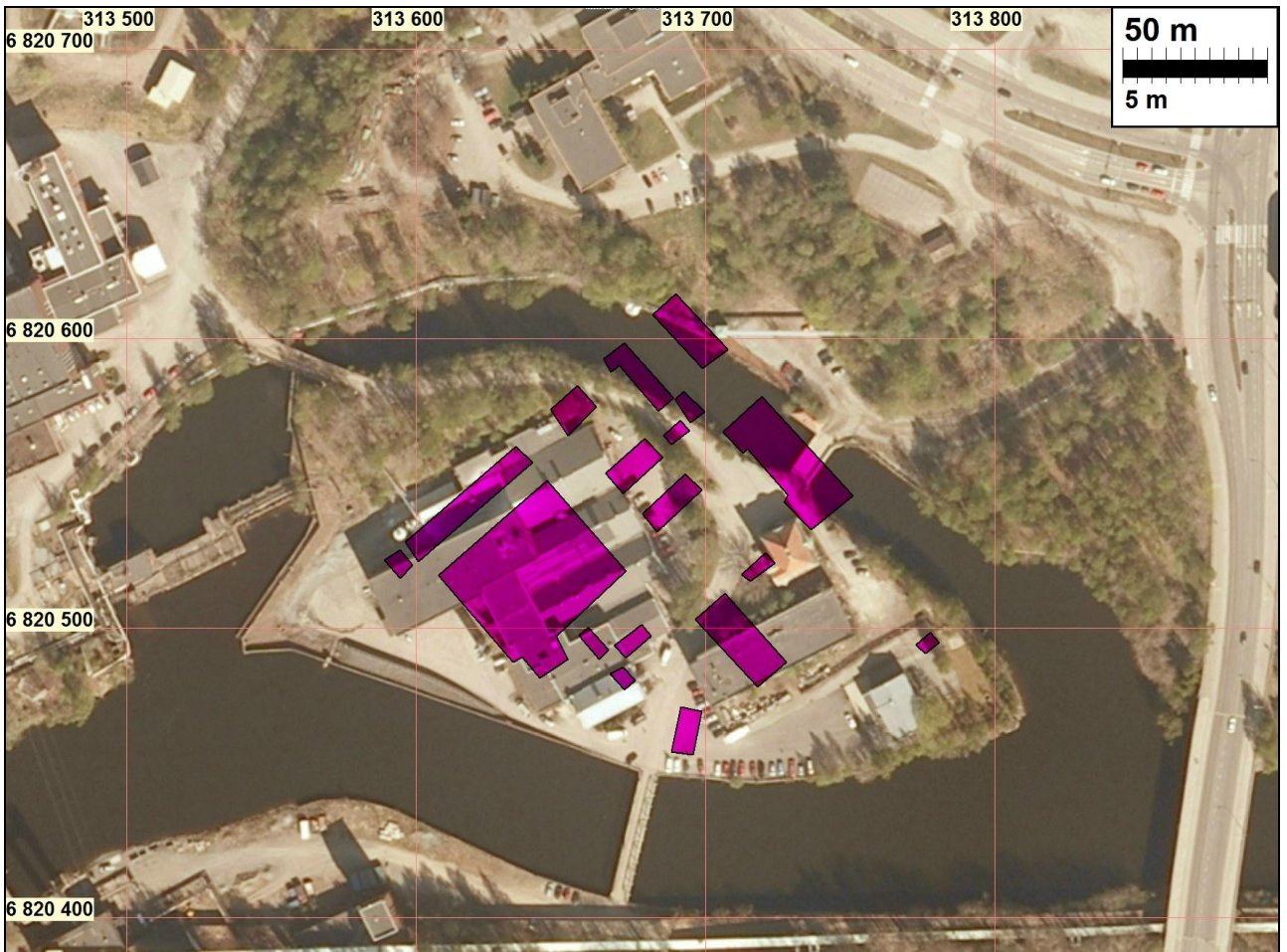
1883

Karttaprojisoinnin perusteella puusepänverstaan-pakkaamon (nro 12 molemmat päät ovat nyt rakentamattomalla alueella. Samoin leivintupa (nro 20), käytöstä poistettujen koneiden varasto (nro 11), Ruiskuhuone ja öljyvarasto (nro 10), sekä käymälä (13). Rakennukset samalla paikalla 1886 kartalla. V. 1918 kartalla käymälä ja ruiskuhuone hävinneet, muut rakennukset entisellä paikalla. Kyseiset rakennukset ovat sijainneet nykyisen asfaltin alla. On epäselvää onko niistä rakenteita jäljellä asfaltin alla. Kyseessä on siten mahdollinen muinaisjäännös. Muut rakennukset ovat nykyisten alla tai erittäin muokatulla ja myöhemmin kaivetulla/rakennetulla alueella.

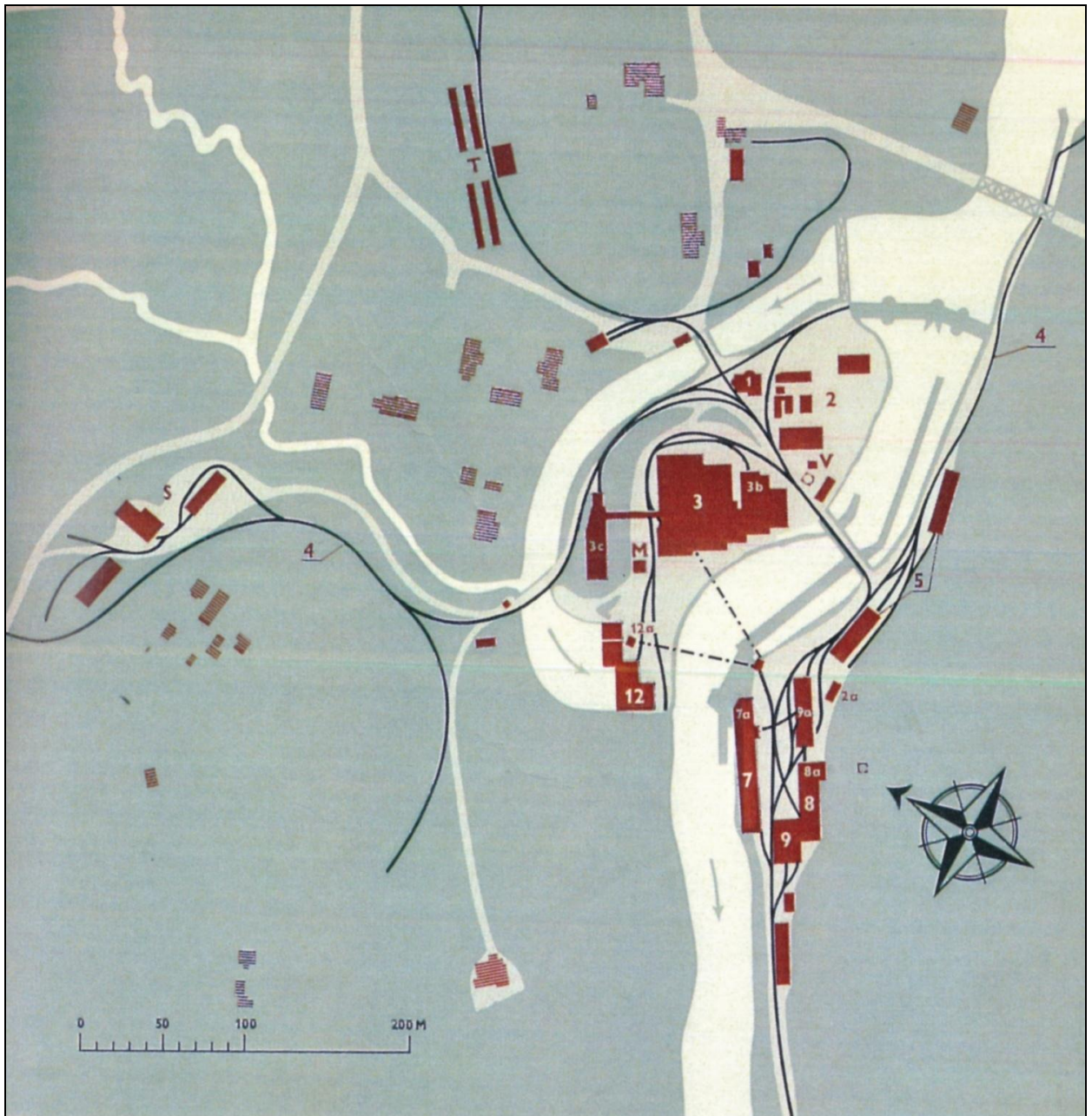

1886

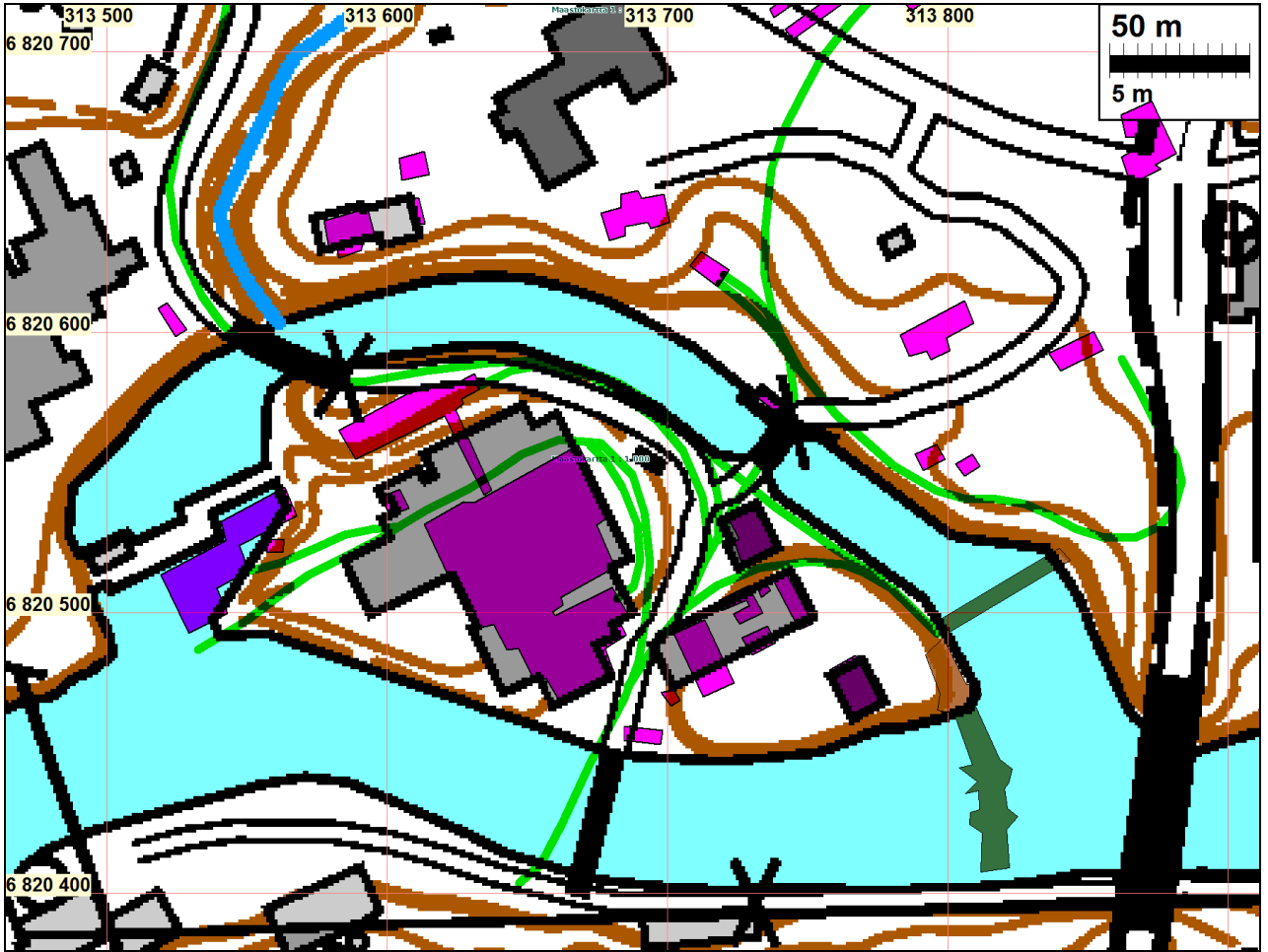
1886

Tehdassaaren ymp. 1918

Nokian tehtaat 1918.

1. Konttorirakennus	8. Sellul. kokoamisosasto
2. Korjauspajat	8a. Höyrykeskus
2a. Valimo	9. Hakkaamo ja hakkeenlajitteluosasto
3. Paperitehdas	9a. Plokiverstas (puunpuhdistamo)
3b. Höyrykeskus	12. Vesivoimalaitos
3c. Lajittelusali	12a. Pohjoinen hiomo
4. Kapearait. rata	M. Mylly
5. Varasto	S. Saha
7. Selluloosatehtaan keitto-osasto	T. Tiilitehdas
7a. Eteläinen hiomo	V. Vesitorni

1918, tehdasrautatiet vihreällä

Edellisiin karttoihin verrattuna leivintupa (nro 20 v. 1883-6) on hävinnyt, samoin ruiskuhuone. Vesitorni on sijainnut eteläisen sillan koillispuolella, nykyisen rakennuksen lounaisnurkan tuntumassa, nyt rakentamaton alue, asfalttia.

Paperitehtaan pohjois-luoteispuolella on sijainnut lajittelusalali (3c). Sen kohdalla nyt jyrkkä leikkaus, maata kaivettu pois myöhemmin laajennetun tehtaan kupeesta. Tien ja jyrkän rinneleikkauksen välillä on rakentamatonta maata pieni kaistale jossa nyt nuorta koivikkoa (ks. kuva). Riteen osin avoimessa leikkauksessa ei jälkiä rakenteista. Onkin oletettava että suurin osa lajittelusalalin pohjasta on hävinnyt ja vain pieni osa sen pohjoisosasta voi olla jäljellä. Suhteellisen nuorena ja ei ehkä niin merkittävänä rakenteena en pitäisi mahdollisenakaan muinaisjäännöksenä näitä mahdollisia rippeitä rakennuksen pohjasta.

Saaren itäosan koillispuolella oleva neulapato on hävitetty. Siitä on pohjoisrannalla ehkä jäljellä rantamuurissa pystyssä olevat rautapalkit, saaren puolella ei mitään jälkiä. Vedenalaisia rakenteita ei voitu havainnoida. En pitäisi muinaisjäännöksenä.

Kaakkoispäässä olevasta valssipadosta on säilynyt pohjoisin osa kun ilmeisesti sitä purettaessa on täytetty padon pohjoisosan länsipuoli saareen kiinni. Vedenalaisia rakenteita ei voitu havainnoida. padon pohjoisosaa – nyt saaren rannan osana - voidaan mielestäni pitää muinaisjäännöksenä.

Saaren länsipuolella oleva voimalaitos sijaitsee von Bonsdorffin kartoissa selkeästi nykyisten rakenteiden eteläpuolella, myös myöhemmässä 1928 kartassa. Kartan muut rakennukset ja radat osuvat hyvin kohdalleen – nykyisten karttojen mukaan ja myös maastohavaintojen perusteella. Onko kyseessä von Bonsdorffin virhe – laitos piirretty liian etelään, vai onko alkuperäinen voimalaitos todellakin sijainnut nykyisten rakenteiden eteläpuolella? Karttojen täsmällisyys muilta osin viittaisi siihen että nykyiset rakenteet eivät ole alkuperäisiä vaan että nykyisen rakenteen eteläreuna on alkuperäisen voimalan pohjoisseinää tai seinä on ollut sen kohdalla.

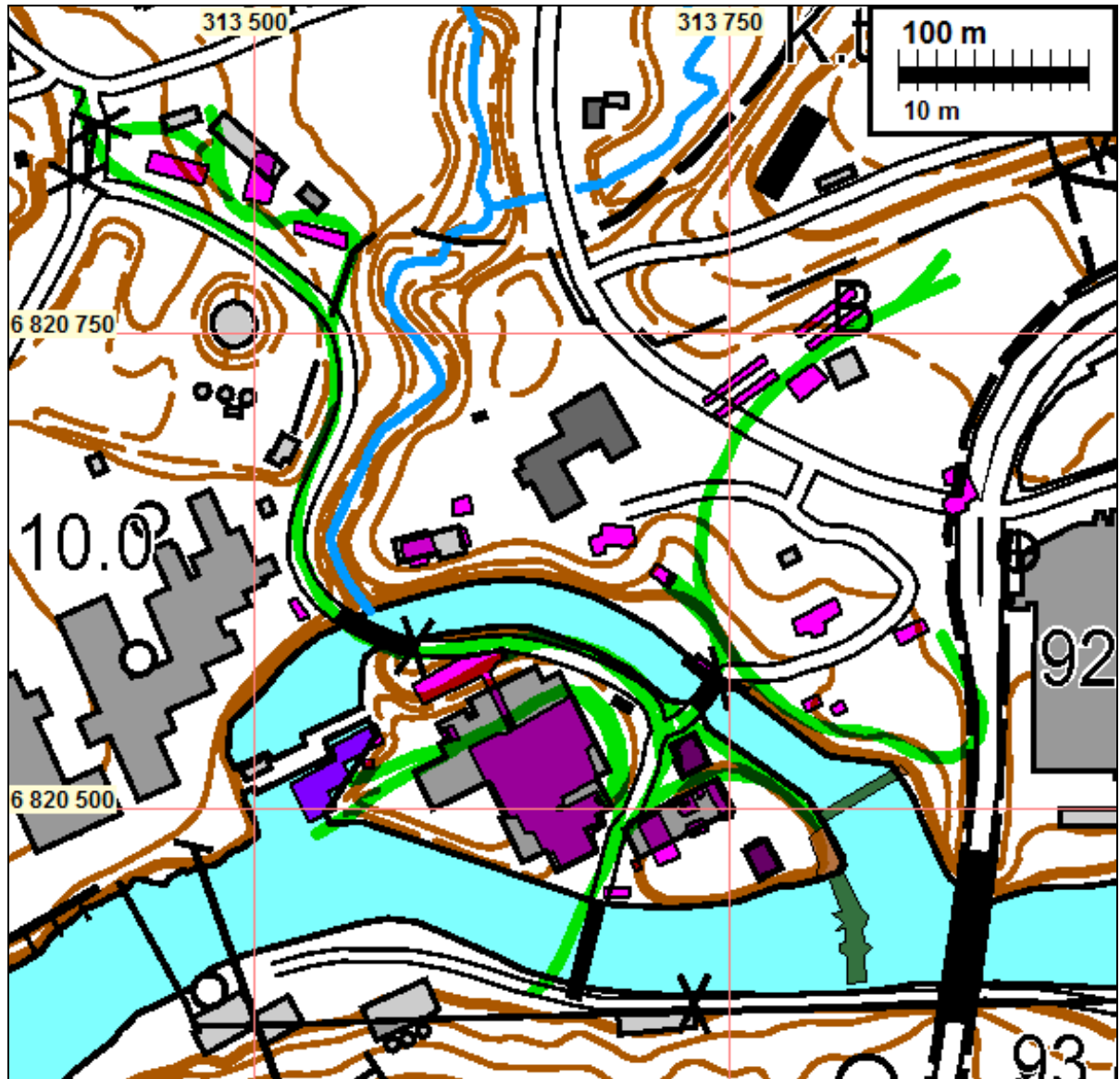
Nykyiset voimala- tai patorakenteet on hiljattain osin hajotettu. Kyseessä ei mielestäni ole arkeologinen jäännös – edelleen suureksi osaksi pystyssä oleva betonirakennelma jonka päällä hajotettua tiilirakennetta - vaan pikemminkin rakennushistorian alaan kuuluva rakennelma.

Kanava on edelleen käytössä ja ehjä. Sen reunamilla betonirakennetta ja itäosassa myös graniittikivistä muurattua ratamuuria. Määritelmän mukaan kyseessä ei olisi muinaisjäännös. Rakennushistoriallinen kohde.

Tehdasradan pohja on saarella nykyään asfaltin alla, tien alla. Saaren alueella ei ols syytä olettaa, että radasta olisi hyvin säilynyt mitään merkittävää, relevanttia jäännöstä. Ratapohja on sen sijaan havainnollisesti jäljellä rannan suuntaisena penkereenä, mantereella saaren koillispuolella. Itse radasta ei ole jälkiä. En pitäisi muinaisjäännöksenä mutta kyseinen penger on aina selkeä jäännös vanasta tehdasradasta, ellei sellaisena haluta pitää myös nykyistä asfaltoitua tietä, joka kaartaa saaren pohjoisosassa itään ja edelleen sillan yli mantereelle.

Mantereella olevasta veturitallista ei ole jäljellä mitään. Paikka on tasattua ja runneltua, maastoa ja vaikutta siltä että rinteestä on rouhittu maata, tai että maata on valunut tallinkohdan päälle.

Klubirakennus (1871/1907) mantereella, saaren länsipään pohjoispuolella on hiljattain purettu ja maaperä täysin tasattu ja kaikki jäljet rakennuksesta on hävitetty.

1918

Koillisessa olevasta tiilitehtaasta ei ole mitään jäljellä. alue tasattua, suurelta osin huoltamokentän alla. Luoteessa olevaa varastoaluetta (5) ei tarkastettu.

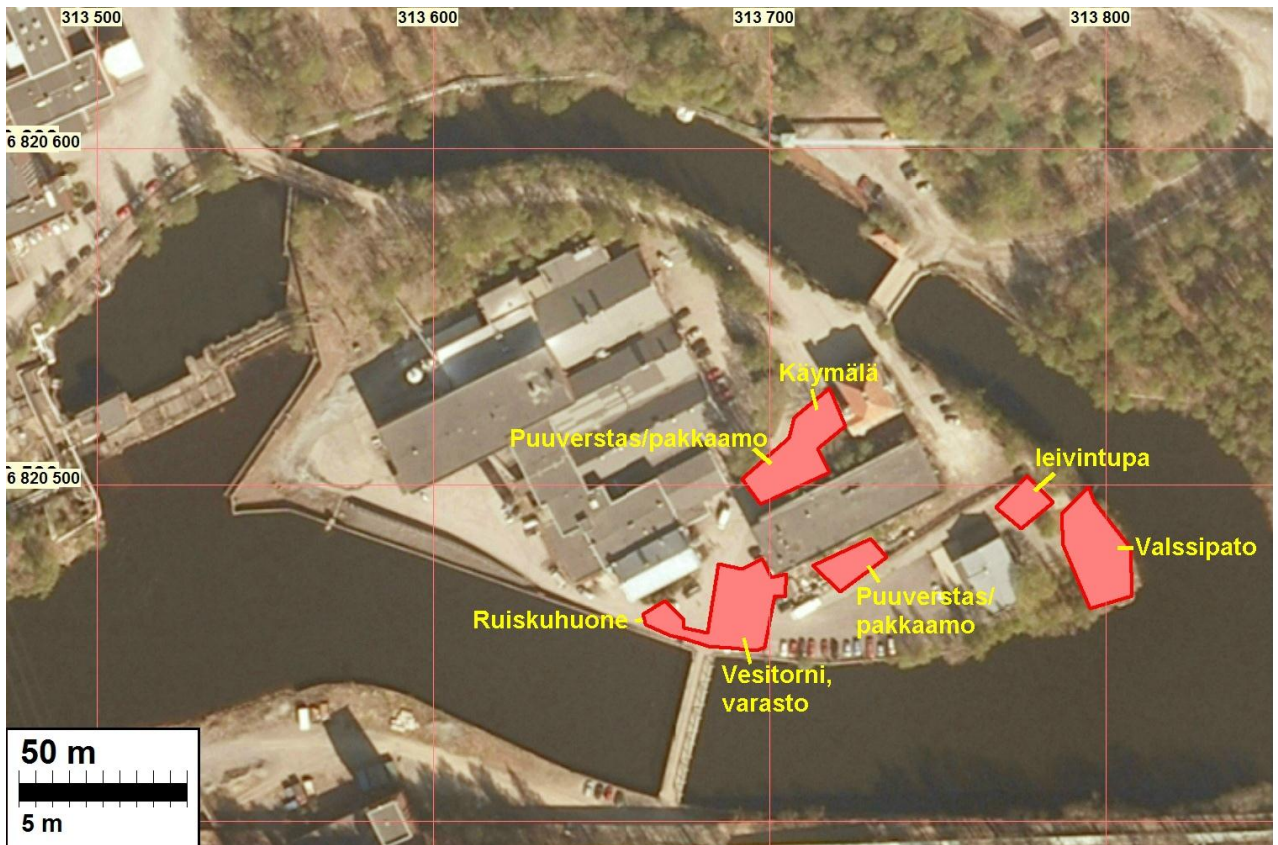
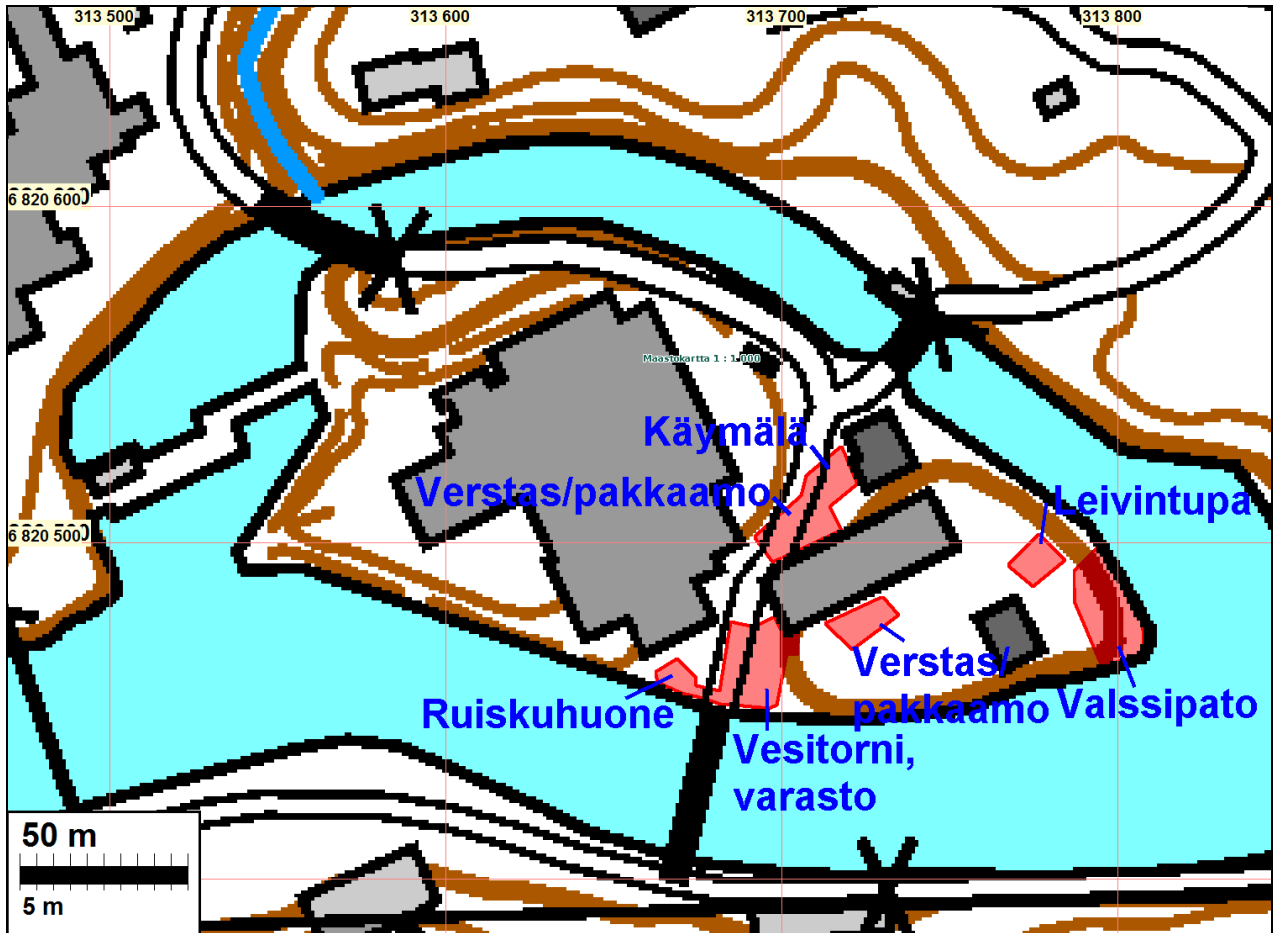
Tehdassaaren koillispuolella, saareen menevän tien pohjoispuolella olevan rakennuksen pohja on tasattua kenttää. Rakennuksesta on jäljellä koillispääty. Sen eteläpuolella, rannan tuntumassa olevasta kahdesta rakennuksesta on perustukset jäljellä. En katsonut näitä muinaisjäänneksi.

Yhteenveto

Mahdollisina potentiaalisina arkeologisina intressialueina voidaan pitää tehdassaaren länsiosassa v. 1883-6 kartoilta projisoituja rakennusten paikkoja jotka nyt ovat asfalttikenttänä. Sen alla on periaatteessa mahdollista olla säilynyt rakennusten perustuksia – riippuen siitä kuinka tarkoin rakennukset on purettu ja hävitetty ja siitä onko maata kuljetettu pois (saaren rantojen täyttämiseen) vai onko jätteet peitetty tuodulla maalla ja siitä kuinka paljon mahdollisesti jäljelle jääneitä rakenteita on tuhottu uutta rakennettaessa. On tulkinnanvaraista voidaan ko. alueita pitää muinaisjäänneksinä, intressialueina mahdollisesti paremmin. Onko mahdollisesti säilyneet rakenteet (jos niitä on) sellaisia että ne tuottavat tutkittuina relevanttia tietoa?

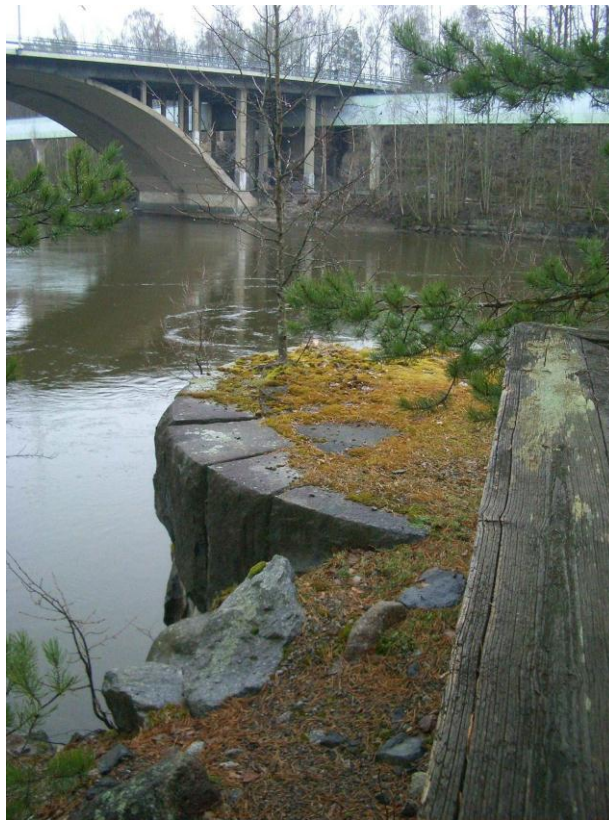
V. 1883 ja 1886 Bonsdorfin kartojen perusteella seuraavat maatonkohdat intressialueina: puusepänverstaan-pakkaamon (nro 12 molemmat päät ovat nyt rakentamattomalla alueella. Sa-

moin leivintupa (nro 20), käytöstä poistettujen koneiden varasto (nro 11), Ruiskuhuone ja öljyvarasto (nro 10), sekä käymälä (13). Rakennukset samalla paikalla 1886 kartalla. V. 1918 kartalla käymälä ja ruiskuhuone hävinneet, muut rakennukset entisellä paikalla.

Koordinaatit:

Valssipato	6820481	313800
Leivintupa	6820494	313776
Käymälä	6820519	313715
Ruiskuhuone	6820460	313669
Varasto/ pakkaamo	6820504	313705, pohjoisosa
	6820475	313724, eteläosa

Valokuvia

Valssipadon jäännettä saaren itäkärjessä

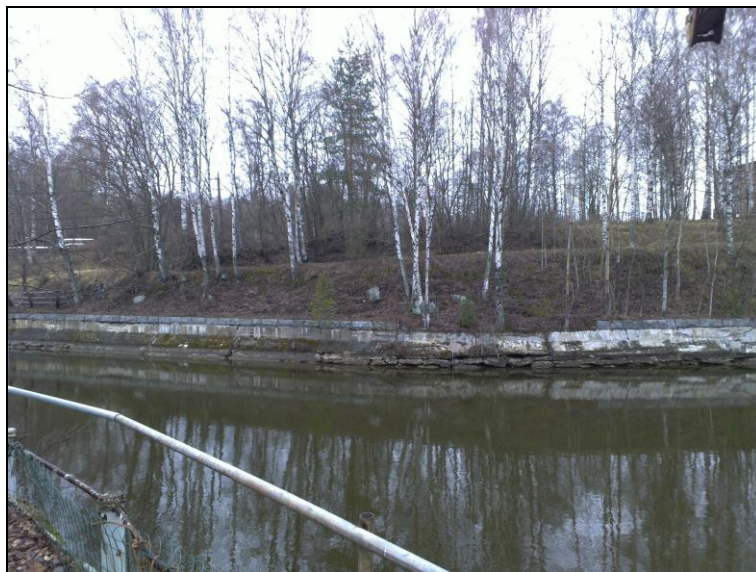
Neulapadon paikka kuvan keskellä saarella olevan vanhan nostotaljan kohdalla.

Neulapadon pään paikka saarella

Neulapadon kohdalta saaresta pohjois-koilliseen.

Kanavan itäpäätä tehdassaaresta pohjoiseen. Rinteen yläosassa vanha ratapohja terassina.

Kanavaa itään.

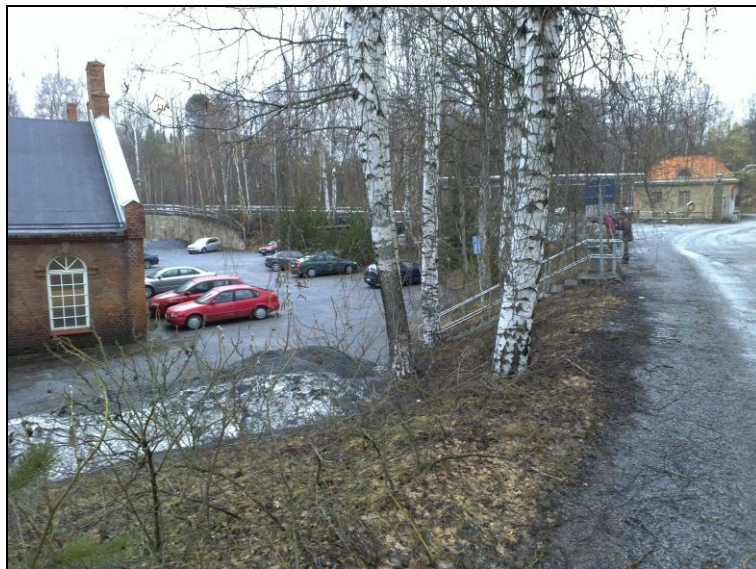
Kanavan itäosaa tehdassaassa

Vanhaa ratapohjaa kanavan itäosan pohjoispuolella

Veturitallin paikka

Vanhaa ratapohjaa saaren keksiosassa jossain asfaltin ja penkereen alla. Pohjoiseen.

Oikealla rakennuksen ovi johon johtanut rata. Saaren keskiosassa, lounaaseen.

Aluetta jossa vesitorni ja käytettyjen koneiden varasto. Sillan päästä koilliseen.

Ruiskuhuoneen paikka etualalla. Länteen sillan päästä.

Leivintuvan paikka kuvan keskellä.

Paperitehtaan pohjoispuolella sijainneen lajittelusalin paikka tien takana jossa kapea tasainen kaistale ennen jyrkkää rinnettä.

Saaren länsipäästä, vanhan voimalaitoksen pohjoisseinämä jäänteet.

Vanhan voimalan pohjoisseinän jäänteiden pohjoispuoli.

Lähteet

Painamattomat lähteet:

Ahola, Teija 2010: Nokian kaupunki, keskustan osayleiskaava, kulttuuriympäristöselvitys. Pirkanmaan maakuntamuseon arkistossa.

Teivas, Eija 1997: Nokianvirran yläjuoksun inventointi ja ympäristöselvitys. Pirkanmaan maakuntamuseon arkistossa.

Nokia, Valkoinen harju. Maisema ja kulttuuriympäristö 2006. Pirkanmaan maakuntamuseon arkistossa.

Painetut lähteet:

von Bonsdorff, Lars G. 1965: Nokia osakeyhtiö 1865-1965. Helsinki.

Ekman, Karl 1930. Nokian tehdas 1868 – 1928. Helsinki.

Hoving, Victor 1948. Suomen gummitehdas osakeyhtiö 1898 – 1948. Helsinki.

Teivas, Eija & Tulonen, Annu 2001: Nokian kulttuuriympäristöohjelma. Alueelliset ympäristöjulkaisut 225. Pirkanmaan ympäristökeskus.

Toivola, Olavi, 2005: Puusta pehmopaperiin. Nokian paperin historia 1865-2005. Jyväskylä.

Kartat:

Nokian kaupungin arkisto:

Kaavakartta vuodelta 1930, MK 1: 2000, Pohjois-Pirkkala lehti 9 A, Nokian kaupungin arkistossa.

Kaavakartta vuodelta 1930, MK 1: 2000, Pohjois-Pirkkala lehti 10 A, Nokian kaupungin arkistossa.

Kaavakartta vuodelta 1930, MK 1: 2000, Pohjois-Pirkkala lehti 13 A, Nokian kaupungin arkistossa.

Kaavakartta vuodelta 1939, MK 1:2000, Nokian kauppala, lehti D3, Nokian kaupungin arkistossa.

Pohjois-Pirkkalan [Nokian] kartta, 1928. Maanmittaushallitus (Teivas, Eija 1997, s. 11).

Sähköiset lähteet:

Kartat:

Pitäjänpkartta 1847: Kansallisarkisto < Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokonaisuus) < Pitäjänpkartasto < Pirkkala (2123 05 la*). MK 1:20 000. www-osoite (23.4.2012): <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=1367962>

Pitäjänpkartta 1903: Kansallisarkisto < Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto (kokonaisuus) < Pitäjänpkartasto < Pirkkala (2123 05). www-osoite (20.4.2012): <http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=1367959>

Pitäjänpkartta 1928: Pohjois-Pirkkala (Nokia) 1928.

6.5.2012

Kirsi Luoto

Timo Jussila
